

Л. МОСЕНДЗ

ПОМСТА

ИСКРА

ЛЕОНІД МОСЕНДЗ

П О М С Т А

(ОПОВІДІ)

ПРАГА 1941

ВИДАВНИЦТВО »КОЛОС«

Авторські права застережені

Обгортка праці А. Лисянської

Друковано 5000 примірників

DRUCKEREI
DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
TISKÁRNA PROTEKTORÁTU ČECHY A MORAVA V PRAZE

Ідея відплати є найістотнішим стимулом життя, твердить десь Емерсон.

І для нашого життя потребуємо цього стимулу в найбільшій мірі. Не боїмося жадної форми його прояву. Хай це буде навіть і помста.

Та помста не раба, а пана. Того, хто відплату ніколи не здійснює в одній площині з об'єктом відплати. Але, щоб статику своїх намірів перевести в чин, здійснюється над ціллю як сокіл — птах високого лету — і бє згори, завжди і лише згори.

Бо з повнотою і життєвістю відплати нероздільно сполучена, з нею підноситься й з нею падає одна стара правда: »Non contra, sed supra!« — »Не проти, але вище!«

Братислава 1941.

ВІДПЛАТА.

Магдалині П-ні.

Папа вмирав.

По всіх кутках віруючого світу, від Поліських болот до Бразилійських лісів, мільйони віруючих молилися за здоров'я голови церкви. Тисячі духовних поминали його ім'я на богослуженнях, греміли органи, курилися кадильніці, шепотіння молитов спліталось з акордами й ароматами в одну ораторію прохання.

А папа вмирав . . .

Для церкви був він лише володарем, намісником всевладних сил, непомильним і непохитним каменем віри, був церквою самою, був лише папою. Хто ж займе його місце, хто стане біля керми Божого корабля?

І ще більше, ніж звичайно, тремтіли шемрінням і шепотом Ватиканські переходи й ближче, ніж звичайно, нахилялися одна до одної голови князів церкви. Вони вже вирішили: папа вмер.

Та людина, що носила папську тіяру, хоч догорала, дотлівала, але борикалася. Людина ще жила.

А вічний закон вимагав виконання. Більше як на вісімдесят років відклав він відплату за мент народження. Далі вже не можна було чекати. І тіні закону стали вже тихенько на чатах по кутках кімнати, де в широкому кріслі біля вікна сидить жертва. Хвороба? Немає жадної! Але настала пора й прийшов час виконання присуду.

Вісімдесят шість років!

Старече тіло в білому одязі нерухомо спочиває в вигідному фотелі, пергамінові руки спокійно лежать на закутаних колінях, голова притулилася до високої спинки. Легкий вітрець боязко торкається решток білого волосся, що висмикнулося зпід кругленької шапчинки. Здається, що ціле оточення причаєно схилилося перед виконанням закону, що ось-ось має здійснитися...

Не схилилася лише сама жертва. Папа скорився в ній давно, але людина не кориться. Примружений погляд безвіїх очей ще живо й гостро сягає кудись понад Вічне Місто, непіддайна воля зорить з нього й вузькі уста ще рухаються свідомістю думання. Бо папа ще мусить пережити свого кардинала камерлінга...

Ось там, у тім далекім крилі палацу, також умирає столітній дід. Він мусить умерти першим.

Смерть трьох пап проголошував уже старий кардинал-камерлінг. Чола трьох владик торкався вже його молоточок. Вже тричі за свого життя проголошував він у напружену тишу: »Папа помер...« Невже й у четверте?...

І папа побачив себе цим четвертим. Ні, ні — свого попередника на смертельному ложі. Мовчки стояли тоді кардинали й він серед них. Дивилися не на мерця — дивилися на камерлінга. Тричі торкнулася тоді камерлінгова рука тремтячим молоточком мертвого чола, тричі закликав помершого старечий голос. Але були непорушні вії й зістали безвладними уста покійника.

І смиренною байдужістю прозвучали слова камерлінга: »Папа помер«.

Всі голови на мент схилилися тоді перед урочистістю хвилі і зараз же всі обернулися до нього...

Що мав тоді найбільше виглядів стати папою, що справді став ним... А тепер ось сам умірає, безсило чекаючи на молоточок камерлінга.

Лише камерлінг не дивився тоді на нього. Що камерлінгові до папської тіяри? Старий є звичай і суворо заховується традиція: камерлінгів ніколи не обирають папою і призначення кардинала камерлінгом назавжди замикає для нього шлях до тіяри, Петрового перстень і трону.

О, старий дід хитрий! Смерть трьох пап проголошував уже він. Хоче дочекатися ще й на четвертого. Хоче торкнутися своїм молоточком ще й його чола. Та ні! Він, папа, переживе таки старого, мусить пережити, щоб самому ще призначити собі камерлінга. Беніто Каруччіо буде ним...

І уста папи ворухаються, беззвучно повторюючи це ім'я: Беніто, Беніто...

О, він знає, що кардинал Каруччіо хоче бути папою. Знають і хочуть це всі майже кардинали. Каруччіо має право. Багато зробив він для церкви і багато ще зробить... Але папою не буде...

Ні, Беніто папою не буде... Та ж це той Беніто, що давно... Коли це, власне, було? Ах, як же давно!... Чи може це сталося вчора?...

І знов та знов пройшла душа по шляху спомину. Беніто тоді (ах як давно!) був відібрав від нього Сперанцу... То було... недавно.

Так, так. Після того прийшов довгий шлях на-вмисного забуття. Шлях творчого невпинного змагання до високої цілі... Усе здається для того, щоб затерти і пам'ять про неї. Пам'ять послухно розгубила все: і коси Сперанци й її усмішку й ходу й усю, всю її. Лишилася лише пам'ять самої події, нагий факт образи й болю. Тривкою й свіжою, як

і за тих перших днів (ах як давно!), залишилася пам'ять її імени! Беніто, все Беніто... І певність, непохитна певність, що він ще подивиться Бенітові в очі зором останньої перемоги.

Перемога не приходила.

Довго йшли вони по життєвій дорозі майже поруч, підносячись все вище й вище по її щаблях аж до трирогої тіяри... Беніто лишився ззаду. Ні, не кардинал Каруччіо, а просто Беніто, той самий Беніто, що так недавно...

Могутні руки воюючої церкви! Усе забрали вони від старого. Забрали без спротиву, піддайно, з натхненням і відданістю. Лише пам'яті про Сперанцу не здолали.

Сперанца? А може жадної Сперанци й не було!... Ах, як давно... Але Беніто, Беніто був тут, близький і загрозливий в очікуванні остаточної перемоги.

І папині уста знов ворухнуться і зір ще гостріше втикається в далечину. Лише б пережити старого камерлінга, лише б-но його пережити!

Папа нерухомо сидить біля вікна і все очікує вістей з далекого Ватиканського крила. Вони не приходять. Секретар заходить спереду й притишено доповідає, що старий камерлінг ще живе. Живе й папа.

По Ватиканських переходах шепочуться стурбовані голови. Здається, що вагається й закон. А папа чекає й живе.

Короткий вечір півдня раптово переходить в ніч. і враз до перших звуків Angelus'а долучається задушний дзвін...

Нарешті! Досить старому і трьох...

І на тихе папине »Помер?» схиляє голову ввійшовший кардинал та обережно стверджує:

— Так, Ваша Святосте! Кого?

— Беніта, майже нечутно ворухаються папині уста.

— Кого?

— Кардинала Каруччіо призначаємо камерлінгом.

І за кілька хвилин чіткий підпис стоїть під іменуванням . . .

Здається, що останній акт влади відібрав від папи всю силу. Ще густіше скупчилися в кутках тіні Закону.

— Перенесіть мене на ліжко! Покличте духовника!

Повняться переходи й шелестять сутани. Папа вмирає. І з його іменем ім'я Каруччіо сковзає здовж стін.

Папа лежить на постелі. Хай виконається Закон. Навіщо вже борикатися. Людина вже готова, але папа ще виконає останній обов'язок:

— Хай увійдуть.

Як тіні, входять кардинали й стають німим півколом. Беніто теж тут. Беніто в середині . . .

Секретар читає. Неморгаючи очі живого мерця не відриваються від зору нового камерлінга І з останніми словами відчитаного мов віддих, мов легкий подув проноситься кімнатою . . .

Це з тісної кімнати поспішає геть, туди поза зорі, увільнена Воля й простує до ложа закон.

Папа відходить. Духовник скандує відходну. Мовчки стоять кардинали. Закам'янілий Каруччіо не зводить зору з скленіючих очей і скривлених останньою усмішкою уст.

— Сперанца! О, старче!

— Камерлінга, камерлінга, — шепотить оточення.

— Ах, так. Камерлінґа. Цеж він, Каруччіо, тепер камерлінґом... І негнучка рука підносить тричі молоточок, тричі окликають покійника непослушні уста...

Папа помер...

Г'НА РАГАТА.

Ю. Л и п і, авторів «Суворости».

Брати Пачіолі, та й взагалі весь їхній рід, ніколи не цікавилися похмурим ріємбі — підстрішком палацу дожів, — як взагалі мало цікавилися й самим палацом.

Шановані горожани, визначні нобілі, багаті купці, славетні власники славетних майстерень зброї, з яких колись вийшла потужна венеційська *arte de tirare* — стрілецька штука — вони всеж у державній гієрархії не бували нічим більшим, ніж звичайними членами тої півтисячки нотаблів, які творили консилію — велику раду Венеційської республіки. Та всім у місті було відомо, що це традиція Пачіолевого роду.

Ніколи його амбіції не сягали до найвищого ступня палацових «сходів велитнів», на якому вкороновувалися венеційські дожі. Ніколи не змагалися Пачіолі за сумнівну честь бути записаними до «золотої книги нобілів». Ніхто з них не бував ані членом сеньорії — найвищої ради — ані державним інквізитором, ані членом «суду мертвих», що над помершим дожем виносив останній присуд.

Немов без амбіцій до зовнішнього державного впливу, існував цей виключний рід. Навіть ніби навмисне відвертався від усього того, за що так заповідливо й безнастанно інтригувалося між останніми нобілями. І ця виключність байдужої

погорди до урядового пошанівку і впливу надавала Пачіолям в очах їхнього оточення мовчазної пошани й викликала традиційне оминання цього роду в усякденних державних справах.

Але зате Пачіолі мали інші амбіції. І за них важили в місті може й більше, ніж найславніші з горожан. Бо вже від поколінь давали вони державі славетних мужів, що з безстрашним серцем і жадобою посідання, перемоги й чести ширили потугу й славу Маркової республіки на всіх румбах вітрової рожі. Через блакитну Далматію, прозоросуху Морею, лябіринтний Архіпеляг, через смагляву від вітрів і сонця веселу Козацьку республіку, — аж до дикої Московії й навіть до таємничих Індій досягали все першими венеційські Пачіолі.

Обережливі, хитрі й жадібні зиску купці, хоробрі капітани, очайдушні кондотієри — вони гонили все вперед і вперед, ніби підстьобувані самою істотністю свого родового цеху. Бо ж блискучі теляги, незрівнянні стилети й шпади, шаблі, що кращі були лише в султана, арбалети, аркебузи й гармати, рівних яким не існувало на світі, — все те було виробами їхніх розлогих майстерень, виробами, про які мріяв кожен, хто пізнав венеційців.

Здавалося, що й на родовій вдачі Пачіолів відбилася це їхнє шляхотне й гонорове ремесло. Бо за труди розсіювання по світі атрибутів володаря й пана стократ віддячило воно своїм майстрам, зробивши наскрізь панською душу того старовинного роду. Воно ж прищепило їхній природі і той творчий неспокій, що ніби магнетом притягав далечінь до Пачіолів, а самих їх невтомно гонив за нею.

І так випадали Пачіолі, немов на сміх своєму мирному прізвищу, втіленням самої своєї вітчини, якої патроном був не так святий Марко, як його

крилатий Лев, а девізом — неписане, але чинне, драпіжне гасло: »перше венеціяни, а потім — християни«.

Ось цеї то амбіції чину й експанзії все вистарчало Пачіолям, щоб з погордою дивитися на почесну, галасливу й вузьку путь урядової чинности, на пишний *palazzo ducal* — осередок незатиhaючих інтриг і навіть на самого дожа. Але може б ще ці прикмети гордовитого роду не були достатні для його виключности серед співгромадян. Бо ж серед тих, що творили міць Венеційської держави, були Пачіолі не одинокою виїмкою, а лише найяскравішими представниками венеційської душі.

Та серед більшости нобілів, все інтригуючих і заздрісних, жадібних зиску без ризика, вигоди без заслуги й пошанівку без підстави до неї — виділялися Пачіолі якоюсь суворою, навіть фанатичною привязаністю до старовинних республіканських чеснот. Простий у споживанні життя, не дивлючись на спокуси Сходу й поступ Заходу, вірний у слові й обовязку, суворий до себе більше, ніж до інших, — поводився вже кілька віків рід Пачіолів, мов непохитний нащадок непохитного Катона, здавався втіленням закону й обовязку, залишаючись серед розбурханих пристрастей політичної боротьби завжди студеним і твердим, як ті сталеві вироби, що виходили з його майстерень.

Тому й бувало в минулому, що коли честолюбні дожі й загарбліві сеньорії намагалися бувало зробити з держави свою маєтність, то Пачіолі завжди творили осередок, біля якого скупчувалися традиції свободи. Це завжди бували трагічно важливі моменти в житті республіки. Покликані до їхнього розрішення Пачіолі, не тратили часу на пертрактації, інтриги, змови. Вони звичайно бралися за справу,

коли вся ця крутійська чинність була вже ні до чого. Тоді мало слово лише їхнє ремесство, традиція й венеційська кров: відчинявся родовий арсенал, брязкіт зброї й стріли лунали по каналах і пяцетах, порохова курява зсідалася над лягуною, й нарешті перемога клала на загарбливих змовників своє остаточне вето.

Тут і кінчалася роля Пачіолів. Вони або знов верталися в свій фондак і майстерні, або відпливали туди, куди їх вів лев святого Марка. Суди над змовниками, їхнє покарання, вигнання чи увільнення були вже їм цілком байдужі. Катів ніколи не бракуватиме і Пачіолів не цікавило, скільки засуджених сидить під оловяною стріхою палацу дожив у страшному »піомбі« — найжахливішій в'язниці Італії. Бо Пачіолі не бралися судити нікого, але ні для кого ніколи не жадали вони й помилювання.

* *

*

Та війни й змагання підточили коріння славетного роду. І в старовинному фондаку за гамірливим арсеналом зістали господарями лише два брати: Лука й Антоніо.

Старший Лука давно став відлюдною й мовчазною людиною. Приоблозі Скутарі стратив він праву руку: могутній шкипетар упрост стесав був її ятаганом біля самого плеча, захопивши ще й вершок правого вуха. Довго тривало, заки молодий капітан навернувся знов до життя. Не лише фізичного. Разом з рукою ніби відтято було йому, молодому й вродливому, енергійному й драпіжному, ті шляхи, якими звикли ходити Пачіолі: боротьба, перемога, змагання. Бездонна, бездіяльна порожнеча невід-

клично й без змилювання наступала на нього безконечними днями дальшого плоского каліцького існування...

Ледве змігшися на ноги, повернувся Лука до Венеції й замкнувся у фондаку, довгий час не показуючись на очі навіть найближчому оточенню. Мов увязнений хижак, ховався він удень перед людьми у найвіддаленіших покоях, блідий, похмурий і мовчазно заглиблений у себе. А вечорами не ходив, а кидався по розлогім льоджії й чорний, неприпнятий рукав правиці тріпався за ним, як крило велитенського кажана.

Але з часом порожнеча почала поволі заповнюватися. Як не смерть — то життя! Пачіолі середини не знали. Добровільно ж від життя вони не вступалися. І Лука почав учити свою лівицю бути такою ж звинною й вправною, як страчена правиця. Навіть більше, бо тепер привчав він її до того, чим ніколи, чи дуже мало, займалася тая. Так навчилася лівиця зручно перекидати листи книг, розвивати й звивати сувої пергамінів і вкривати сірі паперові аркуші рівними рядками бездоганних літер.

Усі справи розрахунків свого підприємства тримали Пачіолі в точній, по купецькому дрібязково обчислень, евіденції. Їхнє місто славне було не лише торгом, але й досконалою штукаю венеційського торговельного рахівництва, якого ретельно вчився тодішній купецький світ. А коли один з давніх Пачіолів, ставши по тяжкому пораненні ченцем, звів у струнку й просту систему всі венеційські рахівничі методи, то дім Пачіолів став ще й якоюсь європейською міжнародньою школою тої купецької штуки. У півтемній рахівничій кімнаті було завжди кілька молодиків, що для вдосконалювання в рахівництві приїздили до Пачіолів не лише з венеційської

»terra ferma« — володінь на півострові — не лише з колоній республіки, але й з багатого Сіті в імлістому Лондоні й з зеленого козацького Києва.

А велику комору на піддашші Пачіолевого фондаку заповнював склад ріжноманітних рахункових книг, переховуваних від давніх часів. З часті в старовинних сувоях, але переважно в грубезних деревляних політурах, обтягнутих жовтавою гладкою шкірою, поцяткованих бронзовими цвяшками, були вишикувані вони на дубових полицях, ніби приправлене в лаві до перегляду військо дат і чисел, що краще, ніж слова, могло повідати столітню епопею роду.

Непочислені біжучі рахунки найрізніших осіб: варварів і христіян, схизматиків, жидів і католиків, білих, чорних і жовтих — виповнювали головні книги. Це ж бо отвирання й замикання, піднесення й падання рахунків було невгаваючим живчиком цілого роду. І всі ті чужі імена ніби стерчали на лучах кол, які венеційська енергія закреслювала довкола батьківщини. А з холодного протиставлення їхніх сторінок, керованих нестійкою рівновагою між »винен« і »має«, промовляли венеційська потуга і успіх.

У півтемну рахівничу кімнату, заставлену високими столами, пропахлу запахами політуркової шкіри, паперу й клейстеру, кімнату, в якій душа Пачіолів скупчено обсервувала власний успіх, — туди почав заглядати однорукий Лука. Спочатку байдуже дивився на розгорнені книги, старанні записи, байдуже слухав бурмотіння скрибів, але чим далі, тим частіше став придивлятися до рахівничої штуки, після почав учитися її й нарешті сам перебрав усе керування.

З неспожитим запасом енергії, майже з якоюсь хижою жадобою, вхопився він за родове майстерство. Він розширив рахівничі покої, збільшив кількість скрибів, притяг нових учнів і сам цілком занурився у справи свого підприємства. Він тримав свою руку на його тремітливому живчику, з розгорнених книг вичитував напруження його вітальності і, як досвідчений лікар, знав і вмів прикласти коли треба свою енергію, щоб не стратити ані користи з успіху й купецького ризику. Швидко найкращим припорученням для молодого венеційського купця була практика в Пачіолів. А сам Лука став одним з авторитетів, що не раз був кликаний до участі в розв'язуванні складних фінансових питань не лише вдома, але й у сусідів.

У цей світ чисел, у суху атмосферу калькуляції, прибутків, страт і фінансових комбінацій так затопився Лука, що й не спам'ятався, як надійшла старість, а попереду вже чекав єдиний, невідкличний білянс. Та це його не жахало. Для роду Пачіолів була завжди підсвідомо-важною й єдино-зобов'язуючою невідклична рахівнича конечність білянсу. Але Лука ще й свідомо просякнувся нею: з рахівничої кімнати прямувала його душа по аркушах головної книги на широку життєву путь...

І вона вже бачила всюди і завжди, у всіх проявах буття космосу й одиниці, від перших моментів творчого »Fiat lux« аж по останні слова Хрестної муки, в цілій історії свого роду, у власному рості від першого тремтіння свідомості аж по дні каліцтва, одчаю й праці, — всюди бачила душа Луки біжучі рахунки якоїсь одної велитенської, незнищимої, студено-невідкличної Головної Книги. На ній літерами з вогню, заліза й леду світився напис: »Книга Причин і Наслідків, Зисків і Страт, Книга

Відплати». І було в ній безліч-безлічі завершених рахунків і безмежна кількість ще чинних незакритих, але десь на кінці її причаївся аркуш найдорожчого пергаменту для остаточного розрахунку, останнього білянсу Землі й Неба, Мужчин і Жінок, Тварин, Рослин і Стихій...

* *
*

У Луці міг би мати власне весь рід Пачіолів своє достойне завершення. Ані брат, ані небіж не були йому навіть на перший погляд до пари. Уже з дитячих років було знати, що з молодшого Антонія не буде ані очайдушного капітана, ані користолюбного купця чи досвідченого майстра і власника своїх славетних майстерень зброї. Бо з оточення зброєвих ліній, металевих лискучих поверхнів, прикрашених вправною рукою ритця, з світу вузьких і точно окреслених форм збройної штуки попрямувала Антонієва душа на ширші шляхи. Діставши у спадщину всю зручність родового ремесла: певність руки, точність ока, невсипущу працьовитість, — мармуру й глині, а не залізу й бронзі офірував Антонію свій хист і натхнення.

Духовий учень Мікеля Анджеля, якого ставив вище всіх майстрів, він сам дорівнював своєму незрівняному вчителеві, але хотів ще більшого, ще досконалішого виявлення самої істоти мистецтва. У кусні мармуру, що, приправлений на влучисті гарматні кулі, лежав на дворі арсеналу, в розтопленій бронзі, що, іскріючи, вливалася в форми, в купах вогкої модельної глини ввижалася молодому Антонієві непочислена, безмежна множність форм. Зачакловані, часом мовчки причаїлися вони в інер-

тній масі, терпеливо чекаючи руки Творця, що введе їх, досконалі і чисті, на путь наявності. Творчості їхнього пробудження, їхньому покликанні в коло існуючих форм, хотів присвятити своє життя молодий Антоніо, бажав віддати цій творчій меті все натхнення свого хисту. Заселити душу формами, а волю і здібність змусити до їхнього унавлення — було метою молодого мистця.

Але чим глибше занурювався він у цей світ мистецьких форм, тим міцніше й яскравіше почала відчувати його душа, що безмежність різноманітності є лише ґрунтом для малої кількості одвічно незмінних і тривало непорушних, що одні лише панують над хаосом, форм. Віднайти їх, схопити той простий закон універсальної пропорції, за якою тужить життя, до якої стремить Космос у всіх проявах самого себе — було Антонієвою невимовною метою.

Може лише могутній Анджелио змагався так палко і натхненно з неживою матерією, як це робив Антоніо, щоб через неї відтворити те живе й безсмертно-величне стремління, яке палило його душу. Бронзи, терракоти й мармури, що виходили з його рук, ставали йому ворогами й друзями. Бо коли закінчена праця залишала його майстерню — Антоніо бував сам не свій: його покидала найулюбленіша дитина, кров від крові його і піт від поту, дитина, що втілила всі, майже всі, його мистецькі заміри. Ні, це йшов у світ його впертий невдячний син, блудний син його важких шукань, не досконалість, а пародія на хист свого творця! Відходив у світ, щоб може й загинути в океані забуття... А майстер брався за дальшу працю.

Як багато треба кипрської руди, щоб одержати

з неї малу грудку важкого червоного купрума! Скільки форм треба увільнити, щоб з їхньої безлічі віднайти хоч натяк на недосяжний закон універсальної гармонії! Але Антоніо був певен, що універсальна досконалість існує, що вона мусить існувати, як конечна ціль космічної чинности, як універсальний, об'єднуючий усі причини й наслідки, закон. І спалюваний вогнем свого хисту, він сумнівався і вірив, вірив і сумнівався, що саме він пізнає його й перший гляне ввічі красі невідкличної Гармонії.

Спалюваний цією надлюдською метою й надмистецькою тугою, він ішов за своїм образом, ніби за чарівним привидом і офірував йому все, що стояло між ним і його мрією. Він ніби не був одним з Пачіолів, яким найреальнішими цінностями були реальні речі їхнього оточення. Але воля до виявлення себе, незломна енергія й спадкова жадоба досягання були внутрішніми прикметами, що вязали його душу з душею роду. Тому захоплений світом видив, занурений у їхнє здійснення, проходив байдуже Антоніо повз реалії життя. Єдина істота, яку одну лише бачив він найбільш наближеною до своєї ідеї Гармонії — молода дружина — швидко вмерла, залишивши йому єдиного сина Франческа.

Страта найдорожчого не підломила Антонію. Вона ніби підштовхнула його до ще енергійнішої чинности, до глибшої зосереджености в своїй праці. Вже багато років працював він на замовлення сеньорії над двома статуями, Марса й Нептуна, що мали прикрасити *Scala dei giganti* — сходи велитнів — у палаці дожів. На найвищому їх ступені, між могутніми постатями богів, приймав корону нововибраний дож.

У постаті богів намагався втілити Антоніо не лише

величні символи переможної боротьби своєї батьківщини на суходолі й на морі. Ні, в Аресі манилося йому знааявлення відвічної, непорушно-незмінної ідеї чину й міці, що кермує всім існуючим од Інферна до Парадіза. Бурхливою ідеєю грізного олімпійця намагався він дати вираз найбільшій частині космічного чину, намагався, свідомий цього єдино правдивого розрішення поставленого собі завдання. А через його талант підсвідомо гукала столітня кондотерська душа Пачіолів, вірних і відданих Марсових друзів, гукала може тим голосніше, що хистом останнього свого представника намагалася в останнє виявити власну істотність.

А в Посейдонові, володареві морів і океанів, увижався Пачіолеві другий могутній принцип: вічно рухливий Океан — батько форм, лоно життя й джерело всілякого творення. З його бо глибин вийшли на суходольний герць усі річі і він же покличе колись їх знов до себе, в день катаклізму поглине їх, стравить, щоб дати нове буття новим Аресовим цілям . . .

Ними, Посейдоном і Аресом, які не можуть існувати один без одного, один одного викликаючи на ривалізацію й творчий чин, ними — відчував Антоніо — завершується коло всілякого чину. Символами взаємно запліднюваних універсальних сил і мали бути боги — велитні. В їхніх образах мала відбитися вся Венеція: воскреснути минуле, пізнати себе сучасне і відгадувати — майбутнє.

Тому вже багато часу віддавав Антоніо на втілення велитенських постатей своїх мрій, але все відчував, що досягнене не задовольняє його. Все в нових і нових моделях утікало від нього унаявлення, й досягнення було так само далеко, як і на початку праці. Знетерпеливлена сеньорія вже

збиралася віддати замовлення іншому майстрові, але Антоніо, хоч і боявся тої загрози, все не міг досягти остаточного. Він вагався випустити з своєї майстерні ці дві постаті, так ніби боявся, що це будуть останні речі, які вийдуть з неї.

*

*

*

Між батьком і дядьком, двома лицарями універсальности, ріс і виховувався Франческо. І швидко став він причиною несвідомого суперництва братів за душу небожа й сина.

Суворий Лука бажав бачити в Франческові зосередженими всі чесноти їхнього догасаючого роду. Він хотів насякнути небожа залізними законами причиновости й невідкличности, загартувати його душу міцними категоріями незмінного обов'язку перед родом і батьківщиною, для піднесення Пачіолів і Венеції до небувалої ще потуги. У закутках виплеканої каліцтвом і неспожитої мрійности тремтіла в Луці палка надія, що Франческо розпічне нову сторінку родової історії. Вона приведе місто й рід до універсальної міці, вона об'єднає собою всі рахунки підбиття й панування й одна лише буде заступлена на кінцевому білянсі чину.

Але чуттєвий хлопчина не подавав на це великих надій. Правда, він ніжно любив дядька: його високу поставу, кістляву руку, рівний голос, що для нього лише вмів бути ласкавим і теплим. Але його не захоплювали ані мужні гри лицарської вихови, ані сухо-натхненні дядькові розмови, оскільки не бували вони цікавими оповіданнями старої людини, а говорили про абстрактности невідкличних обов'язків перед родом і Венецією.

Коли ж ще дядько сідав з ним за заплутану науку альгорізму — тодішньої арифметики — або починав утаємничувати його в торговельні справи розгалуженого підприємства, — тоді хлопця охоплював розпач. Він ненавидів усі ті числові мудрації, сухі рахунки, точні висліди з точних даних, зненавидів самі цифри і всю стислу мову тих простих знаків, які його дядькові стали двигунами цілого життя.

І Лука з сумом усвідомлював собі, що його небожеві бракує головної прикмети їхнього роду: жадоби посідання, привластнювання, жадоби ризика й зиску. І з сумом дивився він, як від його похмурої душі втікала хлопчава до батькового мистецького світу.

Батькова душа була вже значно ближче Франческовій. Але й тут швидко зясував Антоніо, що мистецтво так само чуже синові, як і рахівничий світ Луки. Правда, син завжди з цікавістю приглядався, як зпід батькової руки виходили чудової краси форми. Але після короткої доби невдалих спроб вже ніколи не виявляв захоплюючого наміру приєднатися до їхнього відтворення, присвятити їм своє життя.

І з жалем думав батько, що хлопцеві бракувало не хисту, а основного родового двигуна: потреби до зовнішньої чинності, енергії руху й запалу творчости. І це теж була сумна правда.

Малою дитиною залишився хлопець без матері. Через його життя пройшла вона, як усмішлива мить. І залишений на призволяще власній душі, не міг він прихилитися ані до батька, ані до дядька, бо для того бракувало йому звязуючого звена — матері. А так заглублювався він у свій власний світ, вже змалку ухиляючись від гамірливих виграшок своїх однолітків.

Але зате міг цілими годинами глядіти на гру західніх барв на дзеркалево-ясній лягуні, на мандрівку місяця над причаєним Адріятиком, зазирати в безодність зоряного неба. Він цілими днями міг блукати по околицях Тразіменського озера, в горах Умбрії, де Пачіолі мали всій маєток. З несвідомим, миротворче-бездіяльним спокоєм вбирав він у себе красу озерних вод, обриси чистих гір, ясність повітря й гострість вітру. Мистецькі форми, та універсальна Гармонія, за якою гонився ціле життя батько, припадала йому блідою, недосконалою, а головне непотрібною метою в порівнанні з вічними законами оточення, від досконалости яких нічого не можна відняти й до них нічого додати.

Змалку наймилішими були йому *fioretti* — квіточки — народні оповідання умбрійського краю про його великого співіменника, Асижського святого. Заслуханому малою дитиною, в ті прості оповідання про »умбрійського соловейка«, здавалося Франческові, що не може бути нічого кращого, ніж стати мандрівним франтишканом-ченцем, убогим міноритом, якому належить увесь світ, бо не належить нічого.

Стихії, що вже досконалими вийшли з рук Творця й донесли непорушною цю досконалість аж до його днів, промовляли до Франческової мрійної душі лише квієтою своїх форм, лише вічністю своїх простих проявів. І часом хлопцеві здавалося, що він є другим Франческом з Асизу, братом вітру й сонця. птахів і гір, ласкавим родичем усього сущого... Яке було створене, щоб ніколи не зникати, а лише обновлюватися в безмежності вже досконалих форм. Так ніби справді частина душі Асижського пантеїста перейшла в Франческову душу. У нім почав бачити молодик свій ідеал, а в наслідуванні

його ласкавості до кожного прояву буття — ціль свого існування.

Поволі зросталася тендітна Франческава душа з тою думкою, підсилювана все глибшими схилами до містики універсального злиття з всесвітом, все сильнішою нехиттю йти життям як пан, посідач і переможець. І так все далі й далі відходив він од напрямів буття свого роду й батьківщини, все чужішими ставали йому суворий дядько й батькові мистецькі мрії.

І коли одного дня прийшов він прохати батька, щоб йому, вісімнадцятирічному, дозволив залишити назавжди родовий фондак і відійти в світ як простий мінорит-франтишканин, — то й м'який батько і суворий дядько були спочатку приголомшені. Але відмовляти Франческа було даремно. Зі здивованням бачили старі, що душа юнака вже цілком чужа їхнім душам. Так немов безпосередньо від свого умбрійського ідеалу відгалузилася вона, а не виросла в напоєних іншими традиціями стінах Пачіолевого фондака.

Були ті душі — старих і молодого — не ворожі одна одній. О, ні! Ворожість далось б направити, зламати, перебороти ласкавістю. Але були ті душі — Асижська й Пачіолівська — цілком і протилежно чужі, як водорость венеційської лягуни й пінія Апеннінських верховин. Одна лише Пачіолівська прикмета бреніла у Франческовім проханні: незломне рішення за всяку ціну здійснити свій намір, не піддатися жадному опору. Просто й невідклично, як звичайна доповідь рівного рівним, звучало прохання сина. Старим залишалось прийняти його до відома. Або й ні. Юнакові це було б байдуже.

І Франческо зник. Ніби розплився в просторах Адріатику, так досконало згубився цей жебрак-

чернець десь у світах. Замість слави — забуття, замість привласнювання — вбогість, замість боротьби — покірливе приймання причин і наслідків. У жебрацькому лахмітті блукав десь по півострові незнаний Франческо, блукав тими шляхами, по яких колись ходили й його предки, але в шатах володарів і з душею кондотієрів.

З терпкістю зраджених батьківських надій думав безсонними ночами Антоніо, що вже ніхто не стане за нього в його розлогій майстерні, не піднесе його долото, не схопиться за шпатель... Ніхто з його нащадків не змагатиметься, як він, за універсальну досконалість, щоб відплатити нею оточенню за його анімальні форми...

А Лука, ще похмуріший і замкненіший у собі, ніж звичайно, не міг позбутися образливої уяви, що його небіж хилиться там, де мусів би стояти рівно й непохитно, проповідує прощення, де мав би кликати до зброї й боротьби й усім своїм існуванням заперечує в собі столітню Пачіолівську душу. І ніяк не міг старий занести того несподіваного біжучого рахунку роду до головної книги свого світогляду, бо не знаходив для нього там ані причини, ані місця, ані відплати...

* *

*

Так поволі зникала з фондака Пачіолів їхня столітня душа. Душа реальних цінностей, конкретних надбань, величних цілей. На її місце поволі всунулася всеохоплююча, неокреслена туга за універсальністю, яка ніби серпанком безконечних нереальних далечин, сповивала живу дійсність і непомітно причакловувала душу й волю до безформної квієти.

Здавалося, що впарі з Пачіолями й дідизна свя-

того Марка починає теж схилитися до занепаду. Віки стояла вона нездоланим забором проти сходу, але нарешті почала подаватися. Турецька перевага зломила її сили, обтяла торговельні шляхи, підломила промисел. А заздрісні друзі й вороги з заходу лише чекали на сприятливий мент, щоб також напасти на республіку.

Героїчно боронився крилатий Лев. Але чого не змогли вороги — за тее взялися власні горожани. У державі був великий неспокій. Скільки голів, стільки існувало й проєктів на рятування Венеції. Дрібні й великі амбіції, заздрість і ненависть, безсилля й жадоба до відпору — так переплуталися, що годі вже було опанувати безголовя. Манилося здійснення старої мрії честолюбних дожів: захопити в свої руки необмежену владу, присадити чванливу сеньорію, галасливу раду та запрягти бундючних нотаблів до служби дідичній владі венеційського короля.

Джякомо Льоредано, не так славний родом і власними заслугами, як хитрим і впертим прямуюванням до дожової дальматики, вирішив, що саме тепер заміри його невдачливих попередників можуть досягти свого здійснення. Бо увага громадян скермована до зовнішньої небезпеки. Турецька флота є паном Адріятика, папа, король і цісар чатують на кордоні, як гієни на свіжий труп... Ставши ж сам королем, він, Джякомо Льоредано, скорше перетягне одного з них на свій бік, скорше договориться з іншими, матиме вільнішу руку для боротьби зі Сходом. Опір буде подоланий легко. Треба лише першому нападати.

Тривожним чуткам не треба було довго шукати шляху до Пачіолевого фондака. Про положення держави знав найкраще Лука зі скрутного стано-

вища венеційського торгу й родинного підприємства. Про змову Льоредана довідався він швидко від своїх друзів, які прийшли за порадою . . .

Лука не вагався. Його аскетично-простолінійній душі були ті відомості про дожові наміри категоричним наказом до чину. Традиція, родова честь і залізний світогляд все підтримувало його опір. Життя відкрило черговий рахунок на ім'я Льоредана і кликало Пачіолів до його впорядкування. І він перебрав, згідно з обов'язком, керування боротьбою проти дожа.

Братове рішення прийняв Антоніо, як samozрозумілу річ. Йому була байдужою кожна форма влади, він навіть не спромагався в своїй душі на вболівання над долею батьківщини. Понад поземом сумних історичних подій задивлявся він у якусь величну, хай навіть ще й імлісту, але невідклично-досконалу прийдешність форм. Що перед нею венеційська сучасність? Але родовий наказ вимагав чину. І Антоніо теж став по боці брата. Пачіолі ніколи не вагалися.

Та Льоредано не даремно очікував, що саме вони й будуть першими, які стануть проти його замірів. Сіткою розгалуженого шпигунства оплів він їхню змову, а в слухний мент сам перейшов у наступ. Одного дня військо й озброєна підюджена юрба оточили старовинний фондак. Нічого не вдіяли ані опір челяді на чолі з одноруким паном, ані розбуджена драпіжність мистця. Льоредано був у перевазі. Пачіолів ув'язнено за державну зраду, їхніх друзів вигнано з міста, маєтки змовників конфісковано. Домівки пограбувала розпаношена юрба.

Замкнені в тім піомбі, куди не попадав раніше жаден Пачіолі, під розпеченою металевою стріхою, в тонких випарах отруйного олова, були віддані

Лука й Антоніо повільній, невідкличній смерти. Бо дож ще не почував себе настільки безпечним і сильним, щоб покарати їх прилюдно й швидким виконанням присуду полекшити смертельні муки. Піомбі тим і добре, що замкнені в нім ще більш нешкідливі, ніж мертві.

* *
*

Якими шляхами дійшла до мандрівного мінорита Франческа чутка про венеційські події? Він бо цілком упірнув у екстатичну захопленість своїм безпритульним станом. Спокійне уласкавлення подій не припускало його істоту до глибшої уваги до них. Ніщо не турбувало його душу. Ніякі бажання, ніяка мета, до якої вів би крутий шлях боротьби й чину, не манилися йому. Лише часом, хоч рідко, але тим раптовіше, налітали на його душу спогади. Кожного разу викликали вони в серці легкий, але болючий щеміт. Та чернець завжди рішуче виганяв їх від себе.

Ні, ні! Стільки крові, насильства й омани внесли в життя Пачіолі. Служили не Маркові, але його левові, не Богу, а золотим телятам успіху, користи й набуття. Ця наймогутніша з жалоб: посідати й ніколи не задовольнятися посіданим, мати багато, але хотіти все більшого, гнатися нестримно за придбанням все нових і нових маєтків, — видавалася молодій чернечій душі найбільшим гріхом роду.

Ні, ні! Ще не пізно! Всі провини спокутує він! За абсолютну пиху заплатить досконалою покорою, за кров — сльозами каяття, за грімку й славу чинність роду — побожною медитацією. А за найтяжчу провину Пачіолівських поколінь — жадобу посідання — офірується він досконалій убогости.

Такими думками легко відганяв Франческо від себе болючі спогади. І тоді на мандрівці краєм бачив він перед собою не напоєну фіяловістю й тремтучим палом далину ломбардської рівнини. Перед його очима вставав улюблений образ Джоттової фрески в Асижському соборі: Христос благословляє вінчання. Наречена — худа й обдерта жінка. Пси гавкають на неї, діти обкидують камінням. Але вона невимовно прекрасна ця Діва-Вбогість... А покірний наречений тої всеохоплюючої небезної Діви, сестри Христової, є він сам, жебрак-мінорит фра Франческо.

Та грізними чутками про Венецію повнилася вся Італія. Про останні венеційські події говорили в тавернах, розмовляли на торговицях, брали їх за відстрашуючий приклад у проповідях. І робили це одні з радістю над занепадом колишньої гордовитої панії Адріятику, другі з сумом над недолею частини італійської вітчизни. Але грізним маревом Дантового Пекла відбивалися ті чутки від свідомості днів. Дійшли вони нарешті й до Франческа.

Був це раптовий удар. З майже плястичною наявністю викликав він у юнаковій уяві тих двох, колись найближчих, що їх залишив він у Венеції на варті обов'язку. Залишив самотніх, без помочі й опори, яку повинен був їм дати... Але хіба ж він, Франческо, у чім-будь винен? Вони загинули там, де поставила їх воля Того, хто покликав і його з вузького шляху Пачіолів на Асижську путь. Алеж чи справді кликав? Чи не була це лише спокуса? Чи не була це лише втеча від важких обов'язків чину до легкої, безжурної медитації?!

На поталу часу й ворогам залишив він старого дядька-каліку, дитячо-безпорадного батька. Вони впали в боротьбі. Останні з Пачіолів, що своє вікове

призначення виконали до кінця. Рабами лінивими й безтурботними не назве їх Справник останнього білянсу. А він, їхня кров і кість, замість того, щоб з рук одного прийняти меч, або з рук другого долото, він трусливо відійшов у далечінь . . .

Та ні. Інакше ніж учинив він — чинити й не можна було. Хіба ж можна погодити жадобу душі з наказами родового обов'язку? Та ж Умбрія й Венеція ніколи не ходитимуть одними шляхами.

Зі звихреними думками знов і знову вмислювався молодий чернець у життя свого ідеалу, шукаючи в нім опори й розради. Так! Справді, лише так, а не інакше, треба було чинити. Як святий співіменник, що переміг у собі всі пристрасті, крім універсальної ласкавости й досконалого непосідання. Іти життям як брат цього »другого Христа«, це його, Франческове призначення.

Але зараз таки ставало лячно. Бо пригадував собі останні дні свого вчителя. Чи ж не просив, умираючи, Асижський святий прощення в свого »брата тіла« за те, що ціле життя ображав і кривдив його, поборюючи його пристрасті, стремління й обов'язки? . . .

У бурі сумнівів опинилася Франческа душа. Під їхнім бурхливим натиском мусіла вона застановитися й ніби протверезвлена глянула довкола. Ще нічого не зрозуміла, але вже жахнулася. Бо зупинилася якась вісь, що обертала довкола себе цю примоцовану до неї душу. І нестриманий розгін раптово спинених сил шпурнув беззахисною душею в невідому ціль.

*

*

*

Чернець намірився знов до Венеції. Що там буде робити — не знав. Навіть не застановлявся над тим. Та його підсвідомо тягла до себе зраджена вітчина. Як злочинця давно покинуте місце злочину, як коханця — далекі стежки, по яких колись ходив він з милою.

Сріблястої ночі, одної з тих ночей, коли ще бувало дитиною не міг він спати, а годинами висиджував біля вікон, вдивляючись у сріблясті смуги місясного сяйва на лагуні, — такої саме ночі станув знов Франческо перед родовим фундаком. Він бачив уже багато всіляких руїн. Знав уже, що коли людська душа покидає мури на поталу часу, то душа часу негайно перебирається до них, щоб день і ніч чатувати над своїми могилами. Причаєна вдень десь у темних закамарках пустки, обходить вона вночі своє пристановище. Тоді руїна оживає. І ніби живе знов якимось таємним життям, що нагадує собою тонку луну пережитих у ній людських подій.

Франческо завжди гостро відчував цей подув вічності. Але ніде він не промовляв до нього так голосно й виразно, як з руїн власного роду. Він не міг одірвати свій зір від чорних отворів вибитих вікон, чорних плям на білих стінах — ніби очиці сліпця, обернені до невидного їм неба, від рядів льоджійних колон — мов вояцькі руки, пошматованих могутніми розтинами світла й тіней.

Довго так стояв юнак перед засипаними грузом ворітьми, нарешті переліз через купи розбитої цегли, подробленого мармуру й поторощеного дерева та ввійшов у двір. Тут тиша й пустка були ще глибші. Та Франческо відчував, що та пустка не порожня. Щось причаїлося в чорно-тінних кутках двору, за стовпами й безголовими, покаліченими статуями, щось приготоване супроводити його, не

відстати, не залишати ані на мить самого. Невідомий провідник, вірний чічероне заблуканої душі по страхіттях сумніву. І юнак дав покійно вести себе зруйнованою цітаделею роду.

У середині будинку руїна була ще більш вражаюча. Розпаношена юрба дала собі тут волю. По сплетах поторощених стільців, розбитих шаф, поламаних столів, подертих тканин тяжко було ходити з кімнати до кімнати. Ще тяжче було їх пізнавати.

Через розлогу батькову майстерню немов промчав гураган. Мармур і глина, руштування й пісок творили лише мішанину грузів. І в ясному місячному сяйві не можна було знайти сліду зі зреалізованої майже до кінця Антонієвої уяви: від богів-велитнів не залишилося ані кусника. Юрба розтовкла могутні постаті на дрібні кавалки. Анімільна душа помстилася нарешті божеській за свою звірячу недосконалість.

А з арсеналу — родової майстерні, в якій формувалася Пачіолівська вдача, — не залишилося багато й грузу. Зброю рознесла вулиця, важкі гармати зконфіскував дож. Отвори вигаслих печей зіяли, як беззубі пащі старих хижаків, що поздишали з голоду, недокінчені гарматні дула видавалися трупами впавших на арені глядіяторів...

Нарешті чернець увійшов до рахівничої. Через діри виламаних вікон заливало її місяшне сяйво. І ніколи перед тим не здавалася йому такою величною ця простора кімната, майже саля. По стінах звисали обірвані полиці, важкі дубові столи були поперекидані, стільці поламани, підлога — застелена шаром розідраних аркушів з рахівничих книг. Але маєстат смерти надавав руїні родового храму недосажної величі й міці.

Від реальних знаків родової душі зістали лише

слід. Усе було зметено, поторощено, розвіяно. Не залишилося навіть кому й справити по поляглих величну тризну! . . .

У сяєві й тиші стояв нерухомо чернець, немов прислухаючись. Бо його душа вже зачула, як тее невідоме, що досі супроводило його лише здаля, тепер підійшло до його ближче, стало за самими плечима, гарячою хвилею свого дихання обпекло йому серце, стиснуло дух у грудях і зашепотіло до вуха. Ні! Ні! Не шепотіло! Воно кричало, гукало, кликало, впрост захлипувалося словами. З тм'яним запамороченням подиву приймав його кличі чернець. Не були вони чужі. Були давно знаними, але тепер лише стали зрозумілими, бо довго лежали заворожені в глибині його істоти.

Честь і чин, слава й необхідність, обов'язок і невідкличність, жадоба й воля були змістом того гукання. І з розширеними очима, але немов осліплений зосереджено-нап'ятий, але ніби розгублений вслухувався Франческо в той заклик. Це бо безсмертний геній роду, відданий слуга і вірний володар його здоптаній величній батьківщини, знайшов нарешті шляхи до його істоти . . .

Юнак ступив до вікна. Праворуч виблискувала стріха дожового палацу. Там було піомбі. Що думали й чого сподівалися тії, які там загинули? Чи хоч в останній мент звиділася батькові його невмолима, досконала Гармонія? Як прийняв дядько свій останній білянс . . . ?

Франческо відійшов од вікна, й почав перебирати розкидані по долівці книги. Місяшне сяйво стало в пригоді. Юнак шукав недовго. Швидко витягнув зпід розтріпаной купи велику книгу. Захищена накупченим над нею папером, вона майже не

потерпіла від негоди. Франческо саме шукав її: це була головна книга.

Він поклав її на стіл і розгорнув на місці, де знаходився останній запис. У сріблястому світлі чітко виступали рівні рядки, писані дядьковою лівицею. Запис був недокінчений. Мабуть роблено його в той саме мент, коли розюшена юрба й військо вдерлися до фондаку. Останні слова видко вже писалися похапцем. Аркуш був трохи поляпаний чорнилом. Небіж схилювався й поцілував ці дядькові рядки. І обережно виняв з книги обидва листи з недокінченим рахунком.

Потім почав знову шукати по підлозі. Нарешті знайшлося й розтріпане перо. Він обтер і обсмоктав розрепаний кінець. Але чорнила не було. Декілька каламарів давно вже висохли. Тоді юнак знов підійшов до вікна. На підвіконні виблискували кавалки скла. Він вибрав один із них, наставив на палець і коротко черкнув. Велика крапля крові набігла вмить. Вона відбила місяшне сяйво, як дорогоцінний рубін. Юнак скапнув її на перо й вернувся до столу.

Розважно, старанно, як той, хто давно вже тримав у руці перо, почав він писати на лівому піваркуші, під незакінченим дядьковим записом. Літера за літерою повставав новий рахунок:

»Джякомо Льоредано, дож венеційський.«

»За смерть мого батька і дядька.«

Одної краплини не вистарчило. І він кілька разів прикладав розтріпане перо до пораненого пальця.

*

*

*

З найбільшою святощею венеційських храмів, що її посіданню заздріла ціла Італія — часткою Святого Хреста — постановила сеньорія влаштувати врочисту процесію. У найтяжчі часи існування держави, в часи варварських навалів і внутрішніх заколотів бувала ця реліквія могутньою підпорою для охлялого духа громадян. Усі вірили, що обнесена по пяцетах цілого міста, вивезена в урочистій процесії ген-ген аж за Лідо, вона творить довкола батьківщини чарівний круг, незнищимий мур віри й сили, через який ще досі не переступали жадні вороги.

У день Божого тіла, в пекучий червневий день, коли розпечене повітря не ворухалося, а лише тремтіло над причаєним морем — урочиста процесія вийшла з Маркової катедрали на переповнену людом площу. Над пишнотою клеру й найвищих достойників держави велично вихитувався розкішний бальдахин з коштовної матерії, колишньої далматики візантійських базилевсів. Прикрашені золотом і самоцвітами держална тримали члени сеньорії. Під бальдахином восьмеро нотаблів несли на плечах дорогоцінний поміст. На нім у сяєві металю й самоцвітів підносилася важка філігранова скриня з святощами.

Повільно, крок за кроком, у серпанку кадильних хмарок, серед шереду ченців з грубезними свічками в руках, супроводжена могутнім співом, простувала процесія. Дож ішов зараз же за скринєю, ще майже під бальдахином. У страшенній спеці він гордовито ніс свій брокатовий панцир: злотом вишивану, самоцвітами цяцьковану, негнучку дальматику, високу шапку — майже корону. Простягнутою правцею він єдиний увесь час дотикався святої скрині, ніби піддержував її. Показував народові, що він,

символ венеційської міці, є патроном святощі, а від неї вбирає таємну силу небесної ласки й земної потуги.

Нарід уклякав, жінки плакали й простягали до скрині малих дітей, мужі схиляли голови й билися в груди, вояки хапалися за пояс, де висіла зброя, немов присягаючи. Прапори цехів покірно схилялися. Блискучі партизани сторожі домішували свій брязкіт до дзенькоту срібних дзвіночків, вигуків юрби й побожного співу.

Процесія обійшла площу й повернула до каналу. Серед густої маси чорних човнів виділялася пишна дожова гондоля. На ній мала реліквія обїхати ще ціле місто й вийти в море. Поволі зносили до неї скриню. Нарід натиснув сильніше на дожову сторожу. Вона подалася і притиснулася аж до самого дожа й його почоту. Счинилося замішання...

Нараз сталося несподіване. З гуртка ченців-франтишканів, що з велетенськими свічками йшли ввесь час найближче до дожа, виступив молодий чернець. Він прудко, з розмахом шпурнув свою свічку просто в середину дожового оточення. За ним полетіли з гуртка ще дальші свічки. У тую ж мить чернець мотнув рукою до пазухи й скочив уперед. Короткий розмах... виблиск кричі... здушений викрик... Дож захитався й упав. З лівої сторони грудей стерчало в нього лише держало стилета. Вправна рука застромила його без помилки згори вділ, просто в серце.

Усе те промайнуло як блискавка. Ніхто не встиг навіть усвідомити самої події. Сторожа лише безладно вимахувала партизанами. Серед почоту спромоглися тільки на викрики. Юрба насунулася ще ближче... Гамір і заколот ширилися далі.

А чернець як швидко був виплигнув уперед, так-само швидко упірнув назад до юрби. У загальнім замішанні ніхто не звертав уваги на кількох вояків республіки, що похапцем вибиралися з натовпу. Кілька чернечих одягів і поламані свічки на плитах пяцети потоптала юрба . . .

* *
*

Під вечір того ж таки самого дня швидка ґалеота була вже далеко від Венеції, простуючи до Далмаційських берегів. Стояло повне безвітря. Під чердаком тридцять дві мязисті руки вояків веслували невгаваючим могутнім темпом. А на чардаку юнак у простім вояцькім одязі стояв напереді за двома малими гарматами. Він уже довго вдивлявся в затягнений передвечірнім серпанком обрій. Нарешті мацнув за пазуху й витяг складений аркуш паперу. Поклав його на гармату й розгладив рукою . . .

Знов не було ані пера, ані чорнила. Юнак витяг з похви малий стилет — старовинну мізерікордію, — наставив лівицю й коротко черкнув вістрям. Умочуючи кінець стилета в набігаючу краплину, він на правій половині аркуша замкнув дожив рахунок короткою поміткою:

»I'ha pagata« — заплатив.

Опісля повільно склав аркуш, знов сховав його на груди, застромив до похви мізерікордію, висмоктав ранку . . .

Сонце вже сіло за багрянний обрій. Налетів несподіваний подув вітру. Велике допоможне вітрило затріпало й напялося. Як раптово заострожений кінь, скочила ґалеота вперед. А на верху щогли роз-

винувся старовинний Пачіолівський прапор: на синьому тлі злотна львина лапа з затятим у пазурах вогнистим мечем. Довкола вишиване злотом страшне євангельське пророцтво:

»Non pacem, sed gladium« — Не мир, але меч.

Прудкі подуви напинали його проти варварського сходу.

ЛИСТ.

Е. Чупрунові.

Вельмишановна Пані!

Уважаю за приємний обов'язок подякувати Вам, Вельмишановна Пані, за Вашого гратуляційного листа.

Я справді не заслужив тої кількості компліментів, що Ви їх змарнували для моєї особи. Бо одержання нагороди за свою повість не вважаю підставою для такого марнотратства. Дозволю собі звернути Вашу ласкаву увагу на одне з прекрасних гасел нашого модерного віку: ощадність . . .

Мені трохи ніяково, що своєю письменницькою продукцією я спричинився до марнування Вами, Вельмишановна, дорогоцінного часу. Бо з Вашого ласкавого листа я маю підставу думати, що Ви витратили час на читання всіх моїх творів, включаючи сюди, звичайно, й премійовану повість.

Що моя ніяковість не переходить у почуття цілковитої вини, то це лише тому, що кількох названих Вами творів я не писав зовсім. Решту ніяковости, недостаючої до почуття вини, складаю на наш найбільш поширений і безперечно відомий Вам, Вельмишановна, часопис. Рецензент його в перегляді моєї діяльності, поширив (з надмірного марнотратства компліментами) мою творчість на кілька ніколи не писаних мною річей.

Але в кожному разі, Ваша увага, Вельмишановна Пані, мене дуже тішить, тим більше, що походить від особи мені мало знайомої.

Тому я дуже здивований, що в моїй повісті знайшли Ви сторінки, які, мовляв, мов би списані з моїх зустрічей із Вами досить багато років тому. Ще більше: наскільки я зрозумів з Вашого ласкавого листа, то Ви вважаєте, що ціла власне повість інспірована тими зустрічами.

Ви помиляєтеся, Вельмишановна, і хоч мені дуже шкода, але я змушений у дальших рядах виправити цей помилковий, хоч і приємний для Вас, здогад.

Наскільки я згадую, то початок нашого пізнання припадає якраз на добу після тих подій, які накреслені в моїй повісті. Гадаю, що Ви так само не забули тої дати, Вельмишановна, якщо памятаєте все те, що було перед нею. (Чи власне не було.)

Вибачте ласкаво цю крихту іронії, але вважаю, що в даному випадку вона цілком виправдана. Проте ті зустрічі, про які Ви згадуєте, дійсно були... Ними дійсно інспірована моя повість. Але були не з Вами, і я дозволю собі довести Вам це.

Ви напевно зустрічали репродукцію одної американської картини (прізвище маляра забув), що зветься »Дівчина Золотого Заходу«. Ви її мабуть памятаєте: сіро-синє тло, а на ній у синьому одязі постать молоденької дівчини. Вітер притискає до струнких ніжок синю сукню, має шалею, загорнутою довкола шиї, висмикує зпід широкого капелюха золоте волосся довгих кіс. Вітер мабуть рвучкий і сильний, але в постаті дівчини спокійне напруження спротиву, уста піврозкриті усмішкою втіхи з власної життєвої сили й тільки очі трохи суворо міряють далечінь — батьківщину вітрів —

та смаглява рука певно стискає стек. Згадуєте, Вельмишановна? І воля й відвага і радість боротьби, радість далечини, яку треба пройти й подолати, тхне з динамічної постави дівчини. Мабуть унуки тих англійських жінок, що йшли як піонери від Великих Озер сходу на підбиття нових земель »Золотого Заходу« для своєї раси й своїх нащадків.

Отож, двохрічними зустрічами з тою дівчиною, що я її звав по картині »Дівчиною Золотого Заходу« є й інспірована моя повість. Тою дівчиною Ви, Вельмишановна, не були ніколи...

Чим була та дівчина для мене — про це годі писати. Та це й відомо Вам і із повісти... І тепер Вам мабуть стає ясным, що Ви помилялися, утотожнюючи себе з головною діевою особою моєї повісти.

Але ж у цій повісті я не договорив усього, може найголовнішого. Бо коли знявся великий вихор життєвих обставин, що змагався змести дівчину, то вона не обернулася до нього відважно-рішучим обличчям, а лише покійно підставила жалібно скулену спину. Коли треба було сміливо подивитися в сіро-синю далечінь і пройти через неї — вона відвернула свої сині очі. І рука її нічого не стиснула, а впала додолу вяло й безсило.

І »Дівчина Золотого Заходу« обернулася в »панночку сірого сходу«. Отже, коли Ви, Вельмишановна Пані, памятаєте, мовляв, теє, що стало підкладом для моєї повісти, то мабуть не забули й того, чого в ній немає, але про що я тут коротко згадую...

Я ж, Вельмишановна, »панночку зі сходу« забув цілковито й остаточно. Принаймні про її існування нагадав мені лише Ваш ласкавий лист. Але »Дівчини Золотого Заходу« не можу забути...

Памятаю її, бо два роки бачив у ній красу, від-

важність і радість з боротьби, як би ця боротьба не скінчилася. Бачив так довго, аж поки сама дівчина не стала мені синонімом усього гарного, що є в дівчині й що має бути в »моїй« людині.

Спомин про неї, загострений аж до візії, сконцентрований аж до обов'язку провести в своє життя викликані нею якості, спомин чинний і спонукаючий до чину, — був зі мною останні роки...

Вона ставала біля мене, коли здійсмалися гострі вітри, вона все нагадувала підставляти їм чоло, а не спину. Вона скеровувала мій зір і мій крок на »Золотий Захід« і дружньо стискала мою руку, коли та вмлівала.

Отже, коли навіть »жива« дівчина »Золотого Заходу« лише створена моєю уявою, а в дійсності була тільки »панночкою«, то всетаки це нереальне візіонерство принесло реальні наслідки. »Панночку« полишило самій собі, а мені всеж дало те, чого я чекав від »Дівчини«.

У вдячність за багатство тих двох років, що вона подарувала мені (напевно несвідомо, але хай!), я подарував читачам спомини про неї. По перше, це було сплacenням їй мого боргу, а по друге я мав на думці: багато з нас має свою »Дівчину Золотого Заходу«, але мало хто знає, як на неї треба дивитися, чого від неї сподіватися й чим вона для кожного з нас може бути (хоч би й у спомині).

Коли мені це пощастило, то я дуже радий. Тоді я дійсно заслужив нагороду за свою працю, заслужив її від самого себе.

Ось Вам, Вельмишановна Пані, уся ця коротка історія моєї »Дівчини«. Тепер Ви вже напевно переконалися у помилковості своїх здогадів. Тепер уже не сумніваєтеся й Ви, що ми знаємося лише з того часу, як із дівчини Заходу стала панночка Сходу,

й нарешті, цілком послідовно, »Вельмишановна Пані«.

І тому Ви зрозумієте, що я змушений з подякою відхилити Ваше ласкаве запрошення на відвідини Вас. Бо »Дівчина« існує ще й далі в моїй занадто творчій уяві, а »панночку Сходу« я цілковито викреслив зі своєї пам'яті й відновляти спомини про неї не бажаю.

Відшкодованням за знищену ілюзію хай буде Вам сумнівний парадокс Поля Бурже: »Белетристика не є життя«. Він мабуть потішить Вас у нездійсненому бажанні знайти неіснуючий зв'язок між Вами, Вельмишановна Пані, й працею

шануючого Вас

Л. М.

ПТАХ ВИСОКОГО ЛЕТУ,

В. Іванисові.

Коли Карло, останній Райнбурзький барон, повернувся по довгих роках неприсутности до свого Райнбургу, він пізнав його таким самим, як був залишив перед кількадесятьма роками.

Звичайно буває, що, покинувши за молодечих років рідний дім, ми затримуємо про нього в своїй пам'яті лише те, що нам здавалося тоді найкращим. З цього добірного матеріялу творить нам наша уява прекрасний, майже ідеальний, образ чогось важливого й величного. Але повернувшись у літах пізньої зрілості, відчуваємо ми з щемітливим тремітом серця, що все в рідному оточенні не є ані таке велике, ані таке прекрасне, як нам довший час здавалося звіддаля. І легкий сум стискає наше серце.

З бароном Карлом було якраз навпаки. Ще й досі йому, старому вельможі і славному воякові, здавалося часом, що свій рідний Райнбург залишив він таким самим повним пустки й смутку, яким і знайшов його по десятках років відсутности. Навіть ще й тоді, за тих років дитинства й раннього юнацтва, припадав йому він дрібним, студеним і недостойним його роду.

Та все в Райнбурзі власне й змізерніло тому, що й цілий рід Райнбурзьких збіднів і знесилів. Уже Карлів батько почав був відчувати, що приходить кінець лицарським привілеям. Не тому, що їх від

лицарів відбірали. Просто довколишній простір став уже тісним для їхнього примінення. Менше значив меч і відвага, — більше вміння бути добрим господарем діличного маєтку. Воєнні експедиції вже більше жадали, ніж давали. Більше грошей, крові й зусиль мусів видавати з себе рід... щоб бути тепер лицарем — мало було лише брати. Значно більше треба було давати... І так Райнбург потрохи біднів і опускався. Як висихає криниця, в якій поволі замулюється джерело.

Карло був одинаком. Веселий і жвавий хлопчина зривався рано прожогом з постелі і з радісним викриком мчав до свого дитячого світу. Але вбігав у лункі замкові переходи і нараз спинявся, загальмований дзвінкою луною і студінню велитенських замкових склепінь. І хлопчик, обережно ставлячи дрібні ніжки на вишаргані плити сходів, з острахом сунувся здовж холодних мурів. А за ним крадькома ступала грімка замкова тиша.

Тому то від перших днів свідомости не полюбив Карло свого замку. Ці порожні високі салі, невеселі покої, по яких завжди тягнув студений протяг, півтемні переходи наганяли смуток на дитячу душу. Сумними здавалися йому й пестощі матері, що тремтіла над одинаком, не тішили казки вірної няньки, ані ті забавки, що йому робив батько. Хоч все це й було йому ще несвідоме, хоч і не знаходив він причини свого сторожкого відчуження довколишности, але ця причина тут була, була близько, довкола цілої родини, довкола всього, що належало до замку й роду.

Це вона, вперта й невикорінима, напосідлива й витривала облупила замкові мури, проточила шашлями столітні меблі, виїла молями старовинні кожухи й коштовні одяги, постирала позолоту й лиск

з образів і різьби у родовій каплиці. Це вона безконечними турботами передчасно постаріла батька і зробила тиху мати ще тихішою, а на обличчя нечислених слуг поклала смуги смутку й покори. І імя цій причині було Зубожіння.

Малий хлопчина відчував, як воно звисало над замком, мов важка, непрозора для сонця й сміху, покривка. Тому, ледь навчившись володіти своїми ніжками, він уже несвідомо намагався втікати зпід неї до радощів і сяйва іншого життя. І знайшов його долі, під замковою скелею, серед дитячого світу кріпаків свого батька.

Це було підзамкове село, чиї деревляні, загрузлі в землю хатки з грибами солом'яних стріх, манили до себе замкову дитину. Серед них, притулених одна до одної, як сестри однакової долі, серед них, що збіглися до потоку, немов отара на водопій, почував себе Карло більше вдома, ніж на замковій скелі.

Якщо похмурий замок лише за останніх часів не міг пишатися добробутом, то його сільце під скелею було завжди пристановищем нуждарства. З надією на панську ласку, з острахом і почуттям власної підрядности, боязко зазирали його зизоокі віконця на гору, до сірої замкової могутности. Як кам'яний велит намірявся на них долі старий замок вузькими стрільницями своїх мурів — чатівливий хижак, певний успіхом могутнього скоку на збентежену здобич.

Але ці порівняння ніколи не приходили до думки дитині. Ані нужда селянських хат, ані вбогість їхніх кріпацьких мешканців не торкалися дитячої душі. Він не відчував їх, бо серед кріпацьких дітей мав новий світ, якого не міг створити собі серед чужоти родового замку. Там він був розвезеним

одинаком, над бажаннями якого тремтіла мати, там був він паном, »малим паном«, як звали його слуги. Майбутнім, ні, вже теперішнім володарем їхньої долі. Серед хлопчаків однолітків було інакше. Усі вони були приблизно того віку, коли суспільних ріжниць ще не відчуває тіло й не турбується ними дух. Звичайно, діти знали про неминучий тягар баронського замку, що звис над їхньою кріпацькою долею. Це знання було в їхній крові, в їхньому невільничому інстинкті, який гнав їх ховатися за плоти, коли старий барон переїздив вулицею, і він же схиляв аж у порох дороги голови їхніх батьків перед паном. Це знання було й у крові замкового дідича, хоч знання протилежне, знання панської вищости й родовитости. Але поки ще воно нічого не значило в дітях, бо було бліде й безсиле перед радощами вільних дитячих днів.

І бувало, що цілими днями, від світанку до смерку, ганяв гурт хлопчаків з Карлом по довколiшніх луках, горбовитому лісі й мілкому гірському потоці. Крім радощів вигадок і насолоди вільности, не манилися дітям жадні почуття й обовязки. А на голод був усім однаково смачний остюковатий вівсяний хліб, часом з твєрдим, як камінь, овечим сиром, часом з безмежною кількістю лісових ягід. І Карловому нерозбещеному смаку видавалася ця нуждарська страва несогіршою від заїдків збіднілого дому.

Серед цього гуртка кріпацьких дітей не був Карло бароновим сином, не був розвезеним паничем, був просто Карлом, одним із многих, і якщо хотів бути одним із перших, то мусів цього заслужити всіма засобами дитячого права: особистою вправністю, меткістю, очайдушним дитячим розбишацтвом.

Усі пори року пройшов уже Карло з радісним

приятельським гуртком. Серед дитячої безтурботності навчився навіть бачити свій замок прекрасним бодай назовні. У сяйві літніх днів заломив його сірих мурів бували поплямлені безліччю теплих тіней. Його стрільниці були глибокі, як темні очі велитня, повійка затулювала облуплені боки, й молоді березки весело кивали хлопцям з вершка піврозваленної романської вежі, в якій жили привиди й страхіття. А під охлапами першого осіннього снігу кам'яний велит ставав навіть ніби менший, видавався теплим і притульним скелястим гніздом.

Так минав Карлові вже десятий рік. І ніколи не припадали йому осінні дні такими ласкавими, сонце — таким грійливим, виграшки — захоплюючими, а приятелі — дружніми, як саме цієї осені. І коли хлопчина впливався останніми днями передзимку, рада батьків уже вирішила його долю. Та не було, власне, й про що довго радитися. Тиха мати лише схилила на знак згоди свою голову, коли батько лише раз сказав їй, що пора вже синові з дому.

Хоч як заболіло, мабуть, цій тихій замковій пані серце при думці на розлучення з сином, але вдіяти не можна було нічого. Бо синові лицаря приходить пора почати самому приправлятися на лицарську путь. Як би Райнбург не стратив нічого з своєї колишньої слави й багатства, — не мусів би Карло з дому.

Тоді б зіхалося до замку кілька хлопців і дівчат бідніших лицарів з околиць. Серед їхнього гуртка почав би хлопець поволі втаємничуватися в лицарську вихову: від прав і обов'язків маленького джури, до таємниць співу, музики, читання, письма і збройної штуки. Та скарбниця й гонор не все мандрують спільно й тому тепер Карло мусить сам робити спільника дітям багатого родича, творити тло для

їхнього виховання. Іншого рішення, знала Карлова мати, не було.

І, ось, раз після найпрекраснішої виправи по довколишніх лісах, коли Карло повернувся додому, обтяжений лісковими горішками й дрібними запашними кислицями, мов несподіваний грім упали на нього батькові привітальні слова, що за тиждень він уже мусить покинути рідний дім.

Це була Смерть! Не та широка, універсальна смерть дорослих й досвідчених, яка шкрябає їхні серця жалем за великим, може аж занадто великим, світом. Ні, це »смерть малих«, що їх відривають від ґрунту, на якому почали рости їхні серця. Це — гіркий жаль за дрібними радощами дитячого віку, що в них зосереджується дитяча привязаність до оточення. І хоч який великий і блискучий світ очікуватиме дитячу істоту за »там далі«, але він так саме лячний дитячій душі, як і дорослому серцю таємниці вічності.

Карлове серце тьохнуло цим жалем смерти. Невимовно шкода стало йому навіть цього сірого замку, в якому йому було все таке неутульне й зимне. Але найболючіше відчув він необхідність розлуки з веселим гуртом селянських хлопців долі, з найдорожчими днями волі й радощами спільноти... Що без нього робитимуть вони? Але що без них робитиме й він сам? Без розтріпаного Ганса, зизоокого Гайнріха, задиркуватого Томи й найдорожчого приятеля свого, одноіменника Карла...

Так, Карлові найбільше шкода було Карла. Решта хлопців були йому приятелі, вірні й віддані друзі, від того часу, як одного по однім підбивав він під свою керму вождя й провідника гуртка. Ставало це звичайно не авторитетом замку й роду, а лише тими прикметами, що споконвіку давали світу

вождів і керівників: пруживим тілом і негнучкою волею.

Лише Карло, один лише Карло з цілого гуртка не лише дорівнювався бароненкові, але й у всіх його перевищував. Обидва хлопці були не лише друзі: були суперники. Бо коли баронський Карло вигадував якусь чудову виправу — кріпацький Карло все міг запропонувати ще кращу. Коли шляхтич шпурляв камінцем найдалі з усіх хлопців, то камінець кріпака летів ще далі. І коли один Карло вилазив на недоступну скелю, то другий приносив звідтіль і пташенят сокола.

Ще занадто малі, щоб бути свідомими свого душевного стану, були вже обоє досконалими суперниками. Тими, що один одного підганяє до творчого чину, один одного запліднює шляхетною тугою за перевищуванням і відплатою.

Ще не викривлене суспільними різниціями було це суперництво безнастанним рівнянням і вирівнюванням двох одиниць тої самої сили. Як дві однакові стріли, вистрелені тим самим стрільцем, як два проміні одного світила, як дві рівні дороги, що ведуть до тої самої цілі.

Тому то розлучитися з Карлом було Карлові так, ніби залишити на призволяще другу половину самого себе. Навіщо йому, власне, бути лицарем! Щоб звоювати турків та сараценів і всіх ворогів християнства? Але чому, власне, їх треба звоювати? Та ж у довколiшнiм дитячiм свiтi є стiльки того всього, чого треба здобути, подолати, підбити під владу вільного хлопячого товариства, що на турків і сараценів не залишається й часу! Ні, як би все це залежало від нього, лише від нього, а не від батьків і всіх тих засмучених дорослих його дому, — він ніколи не хотів би бути жадним лицарем. Ціле,

цілісеньке життя зістав би зі своїми хлопцями і таки нарешті виліз би на стару романську вежу й приніс звідтіля бородатого, розпатланого дідька.

І всі ці думки, чи навіть лише натяки на думки, вирували без ладу й складу в свідомості хлопчини, коли одного осіннього ранку він глядів з рипливої замкової карити, що памятала славніші часи свого панства, на занурений у синю імлу, далекий уже Райнбург.

* *

*

Перші дні нового життя були Карлові смертельною чужотою. Вона тхнула на нього від цілого могутнього замку цітаделі, в порівнянні з яким Райнбург згадувався, як убоге скелясте гніздо. Вона тхнула від наповнених мебелями пишних замкових кімнат, від розмальованих покоїв, але найбільше від самих власників, справді маєстатно-врочистих достойників. І від їхніх слуг, у порівнянні з якими райнбурзькі слуги випадали мов жебраки.

Хоч барона з сином прийняли, як милих родичів, але Карлове серце від привітних ласкавих облич ще міцніше стиснув жаль за страченим раєм батьківського дому. І коли батько відїхав, залишаючи синові благословення й ласкавий дотик твердої руки, — хлопчик, хоч і не звиклий на батькові пестоші, не міг стриматися від викрику раненого звірятка.

Але все це швидко забулося. Так швидко, як забувають перші сніги на останні барви підзимку. І головною причиною такого забуття сталася дитяча цікавість, що в новому оточенні знайшла для себе безліч поживи. Бо Карлові родичі були багатими сюзеренами, а їхній замок був заряджений, як годиться на одного з найбільших достойників держа-

ви. І хутко Карло з ненаситним зацікавленням пролізав усі закутки величної будови, забувши про сірий Райнбург і відданих далеких друзів.

Крім нових вражінь, другою причиною забуття старого дому було цілковите занурення хлопчини в нові, неznані досі обов'язки, що цілком увібрали в себе його увагу. Тут, у цім чужім домі, поперше дали йому зрозуміти, що його відношення до світу має відтепер вже керуватися не цими дитячими категоріями »хочу« й »не можна«. Місце їх має заступити єдине обов'язуюче для лицаря »личить« і »не личить«! А не личило тут здається все.

»Не личило«, наприклад, вивалюватися в теплому ліжку, але »личило« прожогом вискочити з нього назустріч помальованим морозними квітами вікнам. »Не личило« літати навипередки через височезні салі й переходи, »не личив« кожен прудкий рух, голосний виклик, гострий погляд, плач і крик, — всі непогамовані, нестримувані прояви душі й тіла, що так тісно сполучені з дитячою істотою. Тут вперше відчуло дитяче серце, що надходить кінець дитячій добі, наступають часи лицарського обов'язку...

Чорний студений чернець, вихователь дітей на замку, умів висловлювати слова обов'язку так, що Карлові здавалося, ніби кавалочок леду сидить на розжевроному багатті. Двоє Карлових товаришів, дітей замкового пана, були вже змалку хоч трохи при звичаєні до вимог, які від них жадала лицарська вихова. І несли її обов'язки значно лекше, майже не помічаючи, ніж бурхливий хлопчина з бідного Райнбургу. І чорний чернець мав з хлопчиною найбільшу працю, привчаючи його до двірських правил і лицарської необхідности.

Спочатку це були дійсно тяжкі часи для Карла. Ноги під ним часто вмлівали від утоми й очі за-

стилялися сльозами, коли в твердому, святочному одязі маленького джури мусів він прислужувати дамам за столом. Мусів стояти поруч крісла пані, підставляти їй під ноги стільчик, тримати її мережану хустину, подавати вишиваний рушник на замахнені руки.

Йому, рухливому й непосидющому, здавалися ці хвилини найтяжчою карою, яка лише може впасти на малого хлопця. І бути колись лицарем за ціну такого терпіння припадало тоді недосяжною й знов таки непотрібною метою. І він дивувався, як легко і навіть з задоволенням відбували подібні обов'язки його товариші.

На дівчат він дивився, як всі його друзі там у Райнбурзі. Були це плаксиві створіння, що як не пищали за кожним майже словом, то скаржилися батькам на уявні кривди від хлопців і як смерти боялися павуків, мідяниць та ящурок. Але тут до них треба було ставитися ніби до маленьких пань і поводитися як з дорослими. Таксамо як перед ними, вклякаючи на одне коліно, подавати гаптований рушник і з уклонами вступатися з дороги, коли вони з своєю вихователькою мандрували до замкової каплиці.

Але всеж найгірше приходилося Карлові, коли раз за день вони мусіли в високій порожній кімнаті засісти за великий і довгий стіл. І з наліпленої на дощинку абетки зирнули на нього закарлючки і каблучки її таємних знаків. Він ніяк не міг і не хотів зрозуміти таємниці їхніх сплетів, уперто відкидаючи прийняти в себе мову цих гачків і хвостиків.

І часто, коли дубовий кантик суворого ченця-вчителя зіздив уздовж і впоперек його долоні, він з ненавистю стискував дитячі п'ястуки, щоб не роздерти й не подоптати свою табличку-вчительку. Але

ще міцніше затискав зуби, щоб не заплакати, не крикнути й гарячковим зором втинався в розмальованого півника, який занозисто розглядав його з абеткової дошки.

Коли б лише ці обов'язки були змістом Карлового перебування на замку, він, мабуть, не витерпів би й утік. Але за всі дополудневі турботи відшкодовувало хлопця пополудне. Тоді, по скінченні всіх обов'язків при столі, йшли хлопці до порожньої салі. Приходив молодий, але весь ніби з м'язистих вузлів пов'язаний райтар-італієць. Ніс з собою жмут малих рапир, роздав їх хлопцям і починалися вправи.

І з першим брязкотом зброї Карло ніби перетворювався в маленького божка бою. Ніхто не стояв у позиції так певно, не влучав так блискавично і не обманював суперника так несподівано, як він. А очі італійця сяли радістю над успіхами бароненка в цій шляхетній збройній штуці. Але райнбурзькі вправи придалися й при стрілянні з лука й при пливанні та бігу. Карло завжди бував переможцем над своїми товаришами й у ці відполудні години забував про свої неспіхи в читанні й письмі.

І так день за днем, обов'язок за обов'язком, чим глибше вбирало в себе Карла нове оточення, — тим далі й далі відходили від нього райнбурзькі спомини. Принаймні вдень ніколи вже не ворушили вони його. Але наближалася ніч і оживляло знов сільце під замковою скелею. Знов з похилених хат вибігали вірні друзі, знов з печер доколішніх скель виходили страхіття на бій з товариством і знов серед причаєного кола глядачів билися навкулачки непримиримі суперники... Та надходило пробудження і лише перші хвилини його були під впливом снів. Відступали до слідуючої ночі.

Подвійним життям жив Карло. Удень був зарод-

ком майбутнього лицаря, вночі лише простим, безтурботним хлопчиною серед вільностей дитячого життя. І так уже звик до цієї подвійності, що не проміняв би ані денні вражіння за нічні, ані нічні за радості першого усвідомлювання лицарських обов'язків. Бо вже рідним і знайомим починав йому бути цей замок, бо вже кров цілого роду райнбурзьких лицарів, бойовників і панів починала промовляти до дитячої душі.

Так сталося, що коли пізньої весни вибрався Карло знов до Райнбургу, щоб перебути вдома ціле літо, а на осінь знов повернутися до науки, — він уже так звик до свого становища лицарського хлопця, що йому й не хотілося вже покидати нове оточення. Бо вже «личить» починало переможно заступати місце його колишніх «хочу», а «не личить» — місце «не можна». Обов'язком, традицією й гартом почав запліднюватися лицарський зародок.

Але як лише здаля показався Райнбург — так ніби якась хвиля з великої ріки плеснула на Карла і разом змила з душі всі вражіння минулого року. І хлопцеві здалося, що до Райнбургу повертає той самий Карло, що минулої осіні його покинув. Так, принаймні, припадало бароненкові здаля. Та коли він увійшов знов до тих сумних кімнат, де з кожного кутка дихало студінню й смутком, — відчув, як старі вражіння діткнулися його душі з міццю, що її перед тим не зазнав він ніколи.

Коли ж нарешті звільнився від пестоців матері і збіг долі до кріпацького сільця, — знав напевно, що нічого не змінилося на красі вод, лісів і дружньої хлопячої спільноти. Радісними окликами зустріли його вірні товариші, а найдорожчий Карло був радий найбільше. І здавалося, що нічого, нічогісінько

не змінилося ані на землі, ані на небі, ані у власному, розрадісненому серці.

Але з легким почуттям якоїсь страти відчув швидко Карло, що перше почуття старої товаришкості було обманливим. Уже при найближчій виправі за пригодами вибухнув з Карла дух його нової вихови. І кріпацькі діти вже знали, що тепер перед ними уже не просто товариш, їм рівний і до них подібний, але пан і посідач їхніх тіл і їхніх душ: Карло усвідомив собі своє поставлення в світі.

Однаке ця перемога над кріпацьким світом, що хоч самим своїм існуванням був призначений до поразок, не обійшлася для Карла без боротьби. Без тої звичайної боротьби, яку колись мусів викликати, прийняти й виграти Карлів предок над предками своїх теперішніх кріпаків. Його шляхом пішов, хоч ще несвідомо, й нащадок: гурток мусів признати Карла вождем і керовником, признаючи, що такий стан річей »личить« і їм і бароненкові...

Не скорився Карлові лише Карло. Було щось у тім хлопцеві, що відрізняло його від кріпацьких товаришів. Бароненко не міг ще сказати, що саме, але відчував, що то була душа майже рівна його, панській. Кріпацький Карло ніколи ще не вступився добровільно шляхтичеві. Дивився просто ввічі, гукав свої виклики без остраху і все був готовий захистити себе міцним п'ястком і пруживим скоком. Там, де за бароненком стояли привілеї його роду, він несвідомо узнавав його традиційні права. Але де вирішальними були прикмети лише одиниці — ні в чім не хотів поступитися перед паничем.

Тому це літо було більше, ніж яке інше літо, безнастанним суперництвом між обома Карлами. І якщо в нім часто виходив переможцем шляхтиченко, то лише тому, що проти свого кріпака мав перевагу

відчуттям сили традицій і обов'язку, зародками відчуття, що хто має бути паном, повинен ще »хотіти« ним бути. А цього саме не вистарчало кріпацьким душам його суперників і товаришів...

Так проминуло кілька років. І щороку ширшала ця прірва між бароненком і його кріпаками. Повинна була ширшати. Бо на шляху лицарської вихови зайшов уже Карло так далеко, що туди не сягав уже й найбистріший дух його суперників. Так, він добре вже знав, навіщо мусить бути паном і їхнім володарем. Своє панування й владу він хотів не лише затримати собі й своєму роду, але ще й ширити його все далі й далі на нових підданих і слуг. Бо вже знав, що це йому »личило«.

І це вже не лише відчували, але також і знали діти підзамкового села. Уже проминула пора спільних радостей дитячого віку. Якщо тепер Карло спускався зі скелі до села, то лише тому, що в замку вже було аж занадто пусто й порожньо для нього, молоденького юнака, який звик до іншого життя на замку своїх родичів. Для села залишалися лише виправи на лови, коли його бувші приятелі ставали йому лише слугами.

Але за решти двох років пірвався й цей зв'язок між паном і його кріпаками. Карло виріс на гнучкого юнака, з прекрасним обличчям і довгими кучерями молодого джури. Замковий панич, на якого вже споглядали замкові дами й за яким зітхали дівчата. І хоч він, що себе присвятив обов'язку й родові, думав, що стоїть над спокусами жіночої істоти, але всеж його серце завше швидче стріпнулося від бистрого дівочого погляду.

Ніщо так не усвідомлює юнакові його поставлення в світі, ніщо не дає йому такого мірила для самого себе, як перше, усвідомлене, нехай і побо-

рюване, відчуття жінки, її краси й можливості її кохання. Одного разу приходить вона, вся не-тутешня, до болю бажана й обожнювана, приходить прудко й раптово, зазивно зазирає ввічі й питає одверто та безсоромно: »Хто ти? Хто ти, що маєш сміливість задивлятися на мене? Що маєш найдорожчого, чим можеш приманити мене? Що виконаєш найславнішого, щоб бути вартим мене...?»

І чуючи все частіше й частіше цей приманливо-солодкий голос сірени, відчував Карло, як його переконання хитаються й наміри застилаються імлою. Бо їй, ще незнаній, неспітканій, він був уже готовий офірувати щось найдорожчого, що лише наміряється здобути, щось найславнішого, до чого лише-но приправляється... Але усвідомлював собі, що досі є нічим, і ховався сам перед собою з своїми мріями. Бідний син бідного шляхтича! Яка дама може хотіти його за лицаря. Його, вбогого й незначного бароненка!

Правда, ці думки не були ще такі гострі й понижуючі на замку його родичів. Найбільше дошкуляли вони, коли приїздив він додому. Контраст дому й чужини, контраст не на користь свого дому, палив його серце і вкривав шарлатом його лиця. Від нього були два шляхи втечі. Або робити як батьки, що замкнулися назавжди до свого вірливого гнізда й гордовито споглядали з нього на довколишні ліса й гори. Без друзів і приятелів прожити ціле життя. Нікого не обтяжувати своєю особою, ніким не обтяжувати себе...

Або другий вихід: кинутися в крутіж іншого життя, яке вирувало там, де є великі міста, великі двори володарів, там, де гудуть великі події. Кинутися й здобути!...

Цього останнього літа було Карлові в Райнбурзі

ще більш тоскно й неспокійно, ніж бувало раніше. Цього ж саме року зазнав він на замку найглибшої образи, яка тільки може торкнутися серця й гонору молодого шляхтича. Це пониження було гіркіше від полину й палило як пекольний вогонь. Було тим болючіше, що його дісталось Карлові від істоти, на яку з обоженням зводив свої погляди. Тому, на-швидку того року покинувши своїх родичів, він неочікувано з'явився дома, бажаючи в його нудоті й смутку забути образу.

Удень він безсило тинявся з луком по околішніх лісах, а ввечері вилазив на руїни старої римської вежі. З її вершка втинався зором туди, де лежав Відень, Пресбург — великі місця його теперішніх мрій. Коли бували безмісясні ночі, йому здавалося, що він бачить на мить блиски вогнів урочистих свят. Там були тії двори володарів, про які він стільки чув, там вирувало лицарське життя, там було місце для примінення обов'язків і традицій, там була слава. Як близько здавалося все це юнацькій жадобі! Лише сісти на коня вранці, щоб ввечері досягти всього! Досягти й упірнути в тее життя, щоб здобути в нім усе те, чого не вистарчає йому в Райн-бурзі, у теперішньому сумному житті.

І може б давно вже виконав він цей прудкий, запальний намір юнацької душі, як би не пригода, що пройшла кригою й жаром через його молодечу істоту.

Було це на одній з його мандрівок по околиці. Тепер він уже навіть і не намагався ніколи відвідати своїх колишніх приятелів на селі. Чим були вони для нього? Та ж найбільший нуждар-пан ніколи не рівнятиметься найменшому нуждареві-кріпакові. Вони мають різні шляхи, на яких не зустрічаються ніколи.

Нудьгуючи, тинявся Карло здовж потоку. Був йому довгий день і безконечна ніч, безконечним здавалося це нудне літо серед розпечених скель. Потік булькотів, присипляючи його змисли. Але за кущем ліщини, у невеличкім плесі затріпало полотно і загупав праник. Карло зайшов за кущ: молоденька дівчина з села прала там білизну.

Він ніколи не заглядався на дівчат свого села. Коли був підлітком — були йому нижчими створіннями, »бабами«. Коли став юнаком, свідомим свого положення — залишалися такими ж, бо були кріпачками. Зустрічаючи тепер панича з замку, вони лише зойкували, ніби з переляку, й закривали рукавом обличчя. Але Карло часом бачив, як двійко бистрих очей слідкує за кожним його рухом.

Отож чекав він, що таксамо буде поводитися й ця дівчина. Одначе сталося цілком інакше. Чи може була заскочена несподіваним його з'явленням, чи може занята працею, але вона лише прудко шарпнула головою, зачувши близькі кроки. І спокійно поздоровила й лише шарлат рум'янців залив її лиця ніжною барвою й ступив аж до тонких вух.

Карло нехотячи зупинився й почав розмову. Спочатку жартівливо-недбайливу, якою часом обмінювався з служницями на замку. Зі скупих слів відповіді, що долітали до нього між двома ударами праника, довідався і як вона зветься і з чиєї хати і скільки має років. Несвідомо приємно було стояти так і вдивлятися в цю струнку дівочу постать, що злегка гойдалася в такт ударам праника. Лінія її спини була чиста й відчувалася дивно-прекрасною під тонкою сорочкою, а коли нарівнювалася, то двоє молодих грудей, що не зазнали панцеру твердого шляхтянського одягу, здавалося аж доторкалися самого юнака. Засмаглі руки й ноги були малі

й форемні, а коли вона час-від-часу споглядала на панича, вже спокійна і навіть байдужа, він відчував, як серце застановлялося йому в грудях і шарілися лиця.

Дивно зворушений розлучався з нею Карло. І день уже не здавався без кінця нудним і ніч, у якій манилася Катерина, припадала навіть коротшою. Карло шукав її другого дня й знайшов там саме, де й учора. Хотів сам себе обманути, ніби минаючи, але не зміг. Знов застановився і знов простояв довгий час, не відчуваючи часу. Катерина вже не була такою, як учора, сторожко обережною, і навіть засміялася кільком його жартівливим словам. І Карлові аж серце підскочило, коли він побачив ці піврозкриті веселою усмішкою уста й блискучі очі. Тепер уже сама Катерина, скінчивши працю, залишила його самотнього на березі потоку. А він дивно-радісний пішов далі в глибину лісу й околішні скелі озивалися його веселим співом. А на завтра, не знайшовши дівчину на знайомому місці, відшукав її на близькому полі лену і знов час летів йому, як на крилах вогнистого птаха.

Опісля прийшли дні такі гарячі й тмяні, осяйні й студені, вперемежку з надією й одчаєм, яких ще Карло не пережив ніколи. Він не знав, що з ним робиться. І лякався теперішнього свого стану й боявся, що він може швидко поминути. Він забував, хто він і навіщо знаходиться в своєму замку. Відчував лише, чого має глядіти в цім убогім замковім селі. За короткий час знав він, коли й куди ходить Катерина по воду, коли виганяє корови на пашу і де сидить у церкві. Знав смуги її поля й сіножаті й перестрівав її на затишних межах. Але ніколи не відважився навіть доторкнутися до її руки й її

стриманість здержувала його від надмірної жартівливості.

Катерина була дивно-холодна. Розмовляла з ним ласкаво, слухала уважно, здоровила й прощала привітно. Але легкою бойдужістю віяло на Карла від слів і рухів цієї кріпацької дівчини. Так, немов не була вона його невільницею, а рівною йому, майже недоступною дамою.

Від цієї недоступності юнак починав божеволіти. Про Катерину він лише думав, про неї лише мріяв на своїх прогулянках, її бачив у своїх снах. Знав, що так далі не може бути, знав, що мусить щось зробити, щось сказати... Але опинявся перед нею і знов уста вимовляли якісь байдуже-непотрібні слова, бо очі не могли насититися її образом. І нарешті, по довшім часі нерішучості й вагань, сталося нарешті те, за чим так тужив і чого так боявся.

Зустрівся з нею на містку через потік. Ще нічого не сказав, ще не привітався навіть, а вже знав, що це мусить статися саме тут. З жартом, якого змісту навіть не усвідомлював, заступив їй дорогу. Здавалося, що вистарчить лише заняти цю сільську дівчину, а там уже все піде само собою... Як має йти... Що мало йти »само собою«, — Карло не міг би не лише сказати, а навіть і додумати. І додавав собі бадьорости новим, хоч, здавалося, й ображуючим її аргументом: чи ж справді може відштовхнути його ця красуня? Його, панича й пана, ця кріпачка-рабиня. Але зараз же острахом стискалося його серце, бо вже це була і не кріпачка і не рабиня, а справжня дама його серця й володарка його мрій.

Трохи лише збентежена прудкими словами панича, блиском його очей і шарлатом лиць, стояла Катерина перед бароненком. Як завжди прекрасна

й спокійна, параліжувала вона своїм спокоєм його наміри. Та всеж зі сміхом, що йому самому здався штучним і вимушено-безсилим, він ухопив Катерину за руку. Але без прудкості, повільно, дивлючись Карлові просто ввічі, випростала вона без зусилля свою руку з його і, піднісши голову, звела запитом високі брови.

Карло вибухнув. Розум захотів образитися й образився! Як! Ця рабиня, невільниця його роду, на яку він має таке саме право, як на свого коня чи хорта! Вона сміє відштовхувати його, вириватися з його рук!... Вона, що не лише не почувається щасливою від його уваги, але навпаки дозволяє собі ставити луком свої брови й оглядати його з студеним спокоєм! Розум образився, але серце не могло образитися і тому не лише перемогло розум, але змусило й уста висловлювати цілком інші слова, ніж бажав той.

Були це дивні слова, яких, мабуть, ніколи ще не чула райнбурзька кріпачка від свого пана. Тут, по-друге в Карловому житті, затиралися суспільні межі. Бо всесильне й потужне кохання, а не райнбурзький рід, промовляли з Карлової душі. І заскочена несподіванкою Катерина, слухала зніяковіла це палке признание, перше визнання юнака, що говорив цілим буттям своєї розквітлої й уже жадібної перемог мужеської істоти. Але вона стояла спокійна й далі спокійно дивилася Карлові до розпаленого обличчя й вилискуючих очей. Сама лише трохи зашарілася під смаглявістю лиць. І не було на ній пізнати, чи їй неприємний, чи байдужий вибух бароненка.

А Карло вже не помічав нічого. Він бачив лише близько, ах так близько, як ще ніколи, ці бездонні очі, піврозкриті вогкі уста й ніжну, засмаглу шию,

що десь там збігала до чарівних опуклостей грудей. Він не міг уже стриматися й ухопив дівчину за руку. І опритомнів. Бо прудким рухом плеча дівчина вирвала від нього руку, обличчям лише тепер перелетіли в неї замішання і здавалося страх і, гукнувши щось, чого запаморочений Карло не міг і зрозуміти, обернулася і втікала в напрямку села.

Карло міг би її дігнати, але залишився стояти на місці, зніяковілий, беззміслений. Бо почуття догасало, як багаття залите водою й останні слова ще завмирали на устах.. Але він всеж не міг собі усвідомити, чому втікла Катерина. Самовпевненість його розуму навіть не припускала, щоб він, барон, міг бути відштовхнутий підданою. А серце ще калатало першим передчуттям якогось великого, ще ніколи нежитого нещастя, якоїсь катастрофи. І в тумані, немов очманінні, вертав він на гору, до свого панського дому.

Кілька днів ходив Карло сам не свій. Спочатку лише приголомшення, ніякий сумнів не торкався його серця. Але чим упертіше шукав він і не знаходив ніде Катерини, тим сильнішими ставали біль і неспокій. Тисячі здогадів ворушилися в серці, як гади у вигрітому кублі й кожен колов тоненьким, невидимим жалом. А Катерини знайти не міг, так ніби вона або замкнулася безвихідно в своїй хаті, або втекла з села.

Тоді був кінець сіножаті. На горбовитих схилах лук досихали темні смуги покосів і вишикувалися в ряди округлі копиці. Немов плодovита земля вистромлювала до небес сотки запашних грудей. Місяць повільно мандрував над тишою вечорів, заглядаючи в гарячково розширені очі Карла, що лежав на одній з копиць край лісу. Усе було марно: Катерини ніде не було, а він соромився запитатися

про неї і на замку й у селі. Ніяких думок не було у нього в голові, крім однієї болючої свідомості; що лише вона, лише вона одна потрібна йому для життя.

Так уже кілька днів лежав він під цим ліском на копицях і повертався додому аж після північних півнів. Так мав пройти й сьогоднішній вечір, нічого не вирішуючи на безутішнім сьогодні, ані не на безнадійнім завтра. Лежав, бездумно слідкував за легкими хмарками, що гонили місяць, за вершками нерухомих смерек, і не хотілося йому ані залишатися на копиці, ані вертатися додому. Але нараз почув голоси і, підхоплений гарячою хвилиною, майже злетів з сіна: це був голос Катерини. Хотів скочити, бігти туди, звідкіля цей голос озивався, уже мабуть і мчав би до нього, як би не почув при тім і голосу чоловіка. І той голос кинув його, враз похолоділого й опритомнілого, назад на травяне ложе.

Прихожі розмовляли. Не було вже сумніву: це хлопець і дівчина з підзамкового села вийшли на свій таємний вечірній прохід. Слів їхньої розмови не можна було розібрати, бо говорили тихо й уривчасто, але дівочий голос був без сумніву Катеринин. Карло пізнав би серед гулу юрби цей найпрекрасніший, найлюбіший з голосів світу. А до нього примішувався звук юнацького голосу.

Для Карла вже не було сумніву, що це коханці. І одним з них була його Катерина... Якийсь надлюдський тягар, тягар студеної криги леду, притиснув Карла глибше до копиці. Але звук тихого поцілунку вдарив його слух, як найстрашніший удар грому. І, підкинутий цим ударом, він зірвався з місця і скочив у напрямку розмови.

Так. Це була Катерина з хлопцем. А тим хлопцем був Карло... Довго не думаючи, не замислюючись

ані на мить, бароненко скочив. І з пронизливим викриком Катерини злився глухий звук шаленого удару їхніх тіл.

Було це дивне видовисько. Як би хтось міг подивитися здаля, подумав би, що тут, на осяянім повним місяцем краю ліса, між темними купами копиць зійшлася на бій двійка фавнів. Злібно зударяються ріжки, рвуть з корінням травицю й мох пруживі ратиці, плече натрапляє на плече й волохаті руки намагаються затягтися до ворожого горла. А біла німфа стоїть одаль нерухома, зачарована видовищем бою, бою за неї, пожадливу й прекрасну і тремтить передчуттям солодких насильств переможця.

Карло забув, що йому, лицареві, не личить ставати проти кріпака, та ще й власного. Забув і кріпак, хто він і хто знаходиться перед ним. Ні, це були тепер навіть не фавни, а просто двійка юнаків від печерних багать предковічного племені, що їх двоє не може жити біля одної й тої самої жінки. Двійка прасамців, що бються за право бути першим і єдиним володарем своєї туги. Вони так билися...

Барон забув про свій короткий стилет за поясом, кріпак про ніж. Ухопившись в обійми, як брати на розлуці, вони стискали один одного аж до корчів у м'язах, підбивали ноги, котилися по траві, схоплювалися й знов били страшними ударами п'ястуків. І все це мовчки, без викрику й зову, як бються ті, що їм залишається уже одне: або вмерти або забити.

Перестрашена, сама ледве хапаючи повітря, стояла одаль Катерина, притискаючи руки до калатаючого серця і сама не знала, на що має відважитися. Чи бігти, чи кричати, чи стояти так і далі, придивляючись дивовиську, що справили їй на почесть ці дві палкі пожадливости!

Карло був звинний і лицарською муштрою добре до бою приправлений молодик. Але його суперник був значно тяжчий. І коли один відплигував мов пруживий мяч, — другий лише подавався і нападав як кинуте таранило. Барон знав, що не сміє бути побитий. Він нападав з бурхливою відвагою і втинався в кріпака пруживими обхватами своїх рук, але всюди зустрічав рівний опір і шаленів від ненависти. Ні, йшло вже не про те, кому належатиме вигра цієї боротьби. Йшло не про її причину. Йшло вже про саму боротьбу, про необхідність за кожную ціну зістати переможцем. Йшло про останній бій, останнє суперниче змагання, що мало бути завершенням усіх його попередніх перемог і відплатою за всі поразки. І розлючений бароненко не чув і не бачив довкола себе нічого, крім білої постаті кріпака, яка мусить лежати біля його ніг, а він ступить їй на груди ногою переможця.

Кріпак спочатку лише боронився. Захоплений несподіваним нападом, він зразу не зорієнтувався. Але швидко й йому ступила кров до голови. Цей панич, цей нахабний бароненко сміє сягати на його найдорожчий скарб...! І також забув про все, крім захоплення боєм. Він зразу відчув свою перевагу важчого, але зза прудкості нападів і звинности панича не міг її використати. Аж нарешті надійшов зручний мент.

Коли обидва опинилися біля купи дерев на краю сіножаті, кріпак дістався на вище місце, ніж його суперник. Скориставши менту, коли шляхтич мав за спиною в себе дерево, він кинув проти нього всю вагу свого тіла. Бароненко вже не встиг уступитися і, влучений страшною силою розгону, відлетів до дерева, вдарився об нього аж щось затріщало за його плечима і покотився непритомний.

Був кінець . . . Віддихуючи останнім, немов передсмертним віддихом, стояв хвильку Карло нерухомо над безвладним тілом суперника. Після підскоків до Катерини, вхопив її за руку й обоє зникли в напрямку села, залишаючи панича під пильним зором повновидого місяця.

* *
*

Довго лежав переможений на букових коріннях без руху й без диху. Місяць почав уже схилятися до вершків ліса, сова довго сиділа на суку над нерухомим тілом, почала сильніше припадати роса. А Карло таксамо лежав і не ворухався. І лише коли перші ранкові півні занутували в селі прихід світанку і потягла прохолодна свіжість, — він опритомнів і сів. Схопився за голову й застогнав. Хоч все тіло нило ослабленням і болем подоланого, але свідомість блискавично прийняла лише страшний факт подолання й ганьби.

Так, це була ганьба! Ганьба не в тім, щоб підлягти, бути побитим власним кріпаком. Ганьба, що це могло статися йому, сину лицаря, нащадкові славних імен, панові роду. І стогін знов прорвався через стиснуті уста. Стогін ганьби, що забувся на стільки, що лицарське »личить« підпорядкував своєму нестриманому, ще цілком не завмерлому, дитячому »хочу«. Стогін ганьби, що тупим болем сти скає наше серце, і яку ми знов поспішаємо відігнати стогоном.

Але він ще відчував, що тут була ганьба ще більша, ще глибше укрита в тайниках душі, що її мужчина не радо признає й перед самим собою і відганяє від себе як гордий багатій нужденну

жебрачку від порога дому. Це був сором пониженного, відштовхнутого чоловіки. Сором упокореної мужеської впевненості, пиhi й відчуття пониження власної мужеської незрівнянності.

Цей сором палив мабуть найбільше. Щоб закрити його, загнати щонайдалі поза свідомість, зробити його якби небувшим, — зусилля до нього витискало з затиснутих Карлових уст ще довший стогін, ніби від фізичного болю.

Першою прийшла звичайно думка про помсту. Плентаючись поволі до замку, думав Карло, як він покарає свого кріпака. Всі знані закони панського права й кріпацької покори вирували йому в голові. Він віддасть його на смерть! Але не на швидку, блискавичну смерть, за якою немає ані болю, ані пониження. Ні, на колесування, коли від невільника, покараного за образу свого пана, не залишається цілого кавалочка, крім голови, що нарешті буде стерчати з паля на вершку римської вежі...

Ні, ні! Цього все було б для кріпака замало. Він дасть замучити її, щоб той міг дивитися на повільну смерть своєї... Але далі думка вже не йшла, бо ледь з'являлася в уяві Катерина у катових руках, біла ніжна і безборонна, як серце застановлялося від болю. Ні, це ні!... Але він дасть їм одружитися і виконає на Катерині своє право першої ночі... І знов Карлові паморочилося в голові.

Карло не зміг дістатися на замок неспостереженим. Старий ключник перший прийшов йому назустріч і жахнувся паничового вигляду. Хотів бігти по полотню й цілющий олій, хотів збудити батьків. Але Карло задержав переляканого слугу. Ніщо йому не сталося. Ніхто не вчинив на нього нападу. Ніякі розбишаки. Лише ввечері був він на далекій прогульці й упав зі скелі. Потребує лише трохи води,

щоб умитися й хоче трохи виспатися. Хай же його не будять... І прийшовши до своєї кімнати, ледь умившись і роздягшись, упав на ліжко й заснув важким сном без снів і пробуджувань.

Спав він довго. Так довго, що знепокоєна мати аж післала його збудити на обід. І коли, опухлий і поламаний, ішов до їдальні — мав уже викінчене й невідкличне рішення. Прийшло до нього без міркувань і задуми, так ніби хтось у сні нащепив його йому. Але не протестував проти цього раптового з'явлення, проти ясности й невідкличности, що здавалися йому вже природними й зрозумілими, бо були з його крові й роду.

Мати зойкнула, побачивши синове обличчя, а батько навіть підвівся з крісла. Але Карло зараз же їх заспокоїв. Йому нічого, цілком нічого не сталося, лише впав учора з Соколиного Дзьобу, на якому сидів до смерку... При спуску послизнувся, злетів у долину й непритомний лежав майже до рана.

Спустивши очі в цинову таріль, він совгав по ній ложкою й уривчасто komponував свою брехню. Підвів очі й зустрівся з участливо-переляканим поглядом матері. Підвів по-друге й зустрів недовірливі очі батька. А коли скінчився обід, патер прочитав молитву, слуга відніс мідничку на вмивання рук і пси з кістками повибігали зпід столу, — він тут же звернувся до батька й попрохав його дозволу залишити замок і вибратися до цісарського двору...

Мати знов поплакала, але не чинила перешкод. Батько не відмовляв сина, лише просив часу на приготування до відїзду. І тому Карло мав ще досить часу, щоб попросити Райнбург. Але він уже ні разу не зійшов зі скелі долу. В глибині душі боявся, що на задвірках села, або на лісовій доріжці зустріне її, й знов... Що то мало бути за »знов«, він навіть

і не додумував до кінця. І щоб позбутися налізливих думок, вилазив на потріскані замкові мури чи на високу римську вежу й сидів там цілими днями, як відлюдок.

Під тим застиглим зеленим морем простяглася горбовита околиця з плямками вбогих нив і причаєних у долинах сіл. Але вона його не надила. Він глядів у безконечний небесний простір, де одинокою плямкою ширяв могутній птах. Самітній володар цілої околиці. Чи не той сокіл, чия скеля все манила його за дитячих часів? Так мабуть і треба прожити життя, як цей самітній лицарський птах. Ніколи на землі, ніколи серед гамірливих птахів долин, але на висотах, все одинокому й гордовитому, як цей володар височини . . .

І з юнацькою впевненістю, без задуми й зайвих міркувань, перелітав мрією роки прямуювання до якоїсь величної ціли. Шляху не бачив, навіть не хотів його бачити . . . Йому маячив лише останній закрут. За ним чекала апотеоза для нього, першого достойника держави, славного вояка-лицаря, що відновляє славу й честь Райнбурзького роду. І йому вбачався його Райнбург, але не цей, убогістю й сірістю позначений Райнбург, але врочисто-розкішна резиденція роду. А в ній прекрасна, гордовита пані . . . І зусиллям волі відганяв від себе Катеринине обличчя.

За кілька тижнів покинув Карло свій замок і подався до Відня. І при теперішній розлуці з домом його серце вже не тріпалося таким одчаєм, як за дитячих років. Воно застановилося в своїй закамянілості, немов було йому байдуже покинути, чи ні, цю країну, де кривавилося його серце.

Він з'явився коло двору саме вчас. Після довгої доби тиші й замирення, коли вже поіржавіла зброя

й потучніли ні до чого коні, надходила доба нових можливостей для лицарства. Було неспокійно не лише в самій державі, де підносили голову ворохобні Чехи, але й на кордонах. Угри й Турок, Італія й Фляндрія, — ось було те поле, на якому завзятість, мужність і хоробрість могли підносити людину по щаблях успіху й досягнень все вгору й угору . . .

І сталося, що майже одразу, без зайвих зусиль забування й болю, без докорів спомину, впірнув Карло в нове життя. Йому щастило. Щастило всюди. Спочатку найбільше у дам, серед яких красунь панцирний товариш мав неабиякий успіх. Багато з них офірували йому приязнь, своє серце й своє життя . . . Іноді здавалося й Карлові, що ця або інша справді прив'язує його серце. Але в найбільші моменти захоплення якоюбудь з них некликаний і несподіваний вставляв у його уяві самотній сокіл його батьківської околиці, а поруч нього . . . Катерина . . . І була ця уява такою яскравою й переконуючою, що заслоняла перед його очами реальний предмет його бажання і студила на устах палкі признання. І довго ще після з'явлення цього душевного видива усвідомлював собі Карло, що жадна з жінок цього пишнотливого двору не може наповнити собою ані його уяви, ані серця, ані стремлінь . . .

Та всеж за короткий час зумів Карло висунутися з шерегу тих, що на цісарських помостах шукають долі. Не був плитким ловцем на радощі оточення. Сьогоднішній день ніколи не був йому кінцем минулого, а лише початком майбутнього. І може б його піднесення по щаблях двірських успіхів було швидчим, як би він захотів бодай для вигоди зв'язати своє життя з якоюбудь багатогою й титулованою дамою. Але він лише користався ними, як східцями, щоб по них ступати все й вище, але все сам,

сам, як той одинокий птах Райнбурзької високости.

Цьому осамітнюванню, що все зміцнювалося з роками, дуже пасувала й Карлова військова служба. Була доба безконецних шарварків на далеких і близьких кордонах. У них все мав Карло не тільки успіх і славу, але ще й користь. І кілька разів до року приймав Райнбурзький каштелян великі посилки, що мали прикрасити скелясте гніздо. Батьки вже не дожили до цих успіхів сина. Тепер лише вірні слуги приймали його побажання й без ладу й складу нагромаджували в замку дорогоцінні меблі, матерії, дивовижну зброю й у кованій скрині найрізніші монети Європи й Сходу.

У військових службах, повільно але певно підносячись по шаблях успіху й слави, не чувся Карло, як нарешті надійшла зміна. І надійшла так, здавалось, раптово, як ніби ще вчора не було жадних ознак наближення її. Такий самий смак що й учора мало вино, так само світило сонце, так само спокійно відчувало себе серце серед небезпек і загроз життя... Але зміна тут була, була непомітна, ледве відчута, але всеж не в нім самім... Так, вона була в оточенні.

І дійсно, оточення його вже згиналося перед ним щораз нижче, говорило шанобливіше, вступалося з дороги з кожним днем сквапливіше... Зміна була й у жінках. Раніш їхні очі сяли від одних лише обіймів його мужнього тіла... Тепер для цього треба вже було й дарунків... І з гострим дотиком холодного леза втялося в Карлову свідомість: надходить старість...

Але це було лише першим ментом усвідомлення. Вояцько-лицарський світогляд, твердий і безкомпромісовий, навчив Карла дивитися на життя, як на військове щастя. Не було ще лицаря на світі, щоб

після успіхів війни не зазнав нарешті його зрадливості. Що ж тоді казати про життя! . . . І він прийняв до відома реальність схилення своєї життєвої дороги долі.

Але оточення ще цієї зміни не пізнавало. Як і раніше, був Райнбурзький барон суворим і твердим лицарем, не лише до підлеглих, але й до себе. Слухався власного лише задуму й переводив його без хитання в чин, йшов до цілі лише шляхами честі й права і був однаково небезпечний, як для одвертих ворогів, так і для фальшивих друзів. Але вистарчило кількох невдач на полі бою, кількох неуспіхів при дворі і Карло зрозумів, що має вступитися. І як колись прийняв він був раптове рішення залишити Райнбург і видатися в світ, так і тепер несподівано для всіх вирішив залишити своє вояцьке життя й повернути додому.

Дивно схвилюваний наближався він до рідних околиць, де не був майже півстоліття. Чим ближчим був Райнбург — тим сильніше хвилювало його серце. Останню ніч в дорозі він не міг навіть заснути. А коли зраня побачили гострі вояцькі очі так знайомі обриси скелі з вежами на ній, — не міг уже стриматися. Боячись, щоб оточення не помітило його хвилювання, залишив свій почот і сам, з одним лише слугою-турчином, найбільш відданим і мовчазним, помчав наперед до Райнбургу.

І зі здивованням відчував, що хвилюється не тому, що до нього промовляють мури, серед яких зродилася його душа. Хвилювався не тому, що був нетерплячий зустріти щось прекрасне й величаве, що нам зістає в кутку споминів про дитячі роки. Не хотів брехати сам собі і знав, що хвилюється, як злочинець, який по довгих роках неприсутності з'являється на місце таємного злочину. Відчув, що це була

поразка, найболючіша поразка життя, яка гонила його світами, кидала в небезпеки воєн, в авантури політики й вир честолюбних намірів. Усе ніби для того, щоб затерти в душі горіч страти, підвестися над нею, як самотній сокіл над долинами й шпилями, і нарешті тепер, перед смерком життєвого дня довідатися, що, хоч і багато було здобуто, але . . . нічого не забуто . . .

* *

*

І замок і околиця тепер здавалися баронові ще вбогішими й сиротливішими, ніж були за юнацьких років. На розвалену римську вежу не міг уже вилізти, не міг просовгатися через усі закамарки пощерблених часом мурів. Переїхав верхи через сільце на підзамчу і не побачив нічого, крім тих самих незмінених за півстоліття хатин і того ж булькотливого гірського потоку. І так само, як перед роками, ховалися за плоти перед ним перестрашені діти й хилилися майже до землі старі, так і тепер бачив він, як утікали врозтіч дрібні дитячі ніжки й шапки замітали порошок вулиці.

З тремтячим серцем, соромлячись сам себе і хмурячись немов на недотепного підлеглого, продерався він верхи серед гущавини кущів над потоком до того місця, де вперше колись зустрів Катерину. І не міг знайти його, бо за кожним майже кущем йому озивалися в вухах удари праника і плюскотіння білизни об воду. Чи то може сильніше тьохкало постаріле серце? . . . І думки кружляли сполоханими птахами, не знаходячи собі місця, де б могли осісти. Повернувшись до замку, змусив себе запитатися про долю Катерини й Карла. Але прийшов каштелян, зігнуто-прислужливий і слова про них ніби застрягли

в барона у горлі. Як не намагався — не міг висловити їхнього імени. Він, безстрашний перед турецькими ятаганами й козацькими списами, тепер тремтів перед споминами, як колись дитиною перед уявою казкового привида.

Аж на святкуванні свого повороту до замку, що влаштував для цілої околиці, спромігся на розпитування. І ніби легше й спокійніше ставало йому, коли чув, що давно, дуже давно взяла вже смерть і Карла й Катерину... І навіть їхніх дітей та дітей їхніх дітей, залишивши лише одного внука, знов таки Карла. Ставало справді легше й спокійніше, немов якась рука відсувалася від горла, рука, що трималася за нього від самого приїзду до Райнбургу. Але за мент серце тьохнуло й зупинилося. Бо ніколи не усвідомлював собі як давно, безконечно давно був він чепурним джурою, а Катерина... Велика охлялість захлиснула цілу його істоту... Наказав лише на другий день привезти хлопця до замку і сам здивувався, з якою старечою втомою покинув свято.

У півсні, півдрімоті пройшла ніч. І коли на другий день русявий хлопчина, майже вже юнак, стояв перед ним, барон довго й мовчки вдивлявся в юні риси. Мовчки студіював очі, брови, уста, цілу струнку постать хлопця. Напружував зір і не знаходив у тих рисах нічого, щоб пригадувало дідів... Дідів... І знов, як учора, велика, нерухома втома лягла йому на серце і під дотиком її руки він замружив на хвилю налиті оловом повіки. Сидів хвильку без думи й спомину, забувши за хлопця. Але підніс звислу на груди голову, глипнув і... ось. Це вона, Катерина, дивилася на нього зпоза цих спокійних очей. Спокійно й ніби трохи зацікавлено, як тоді на місточку через потічок... Зрадив, так зрадив, що навіть несвідомо підвівся, щоб наблизитися до тих

спокійних очей і зазирнути через них до того страченого часу . . . Але очі вже сховалися за звичайний погляд трохи зніяковілого хлопця і сонна втома знов торкнулася обважнілих баронових повік. Покликав турчина, наказав дати хлопцеві цехіна й випустити його. А сам довго сидів без жадного виразу на обличчі і глядів у просторінь перед собою . . .

Ще кілька днів не покидала барона задума. Ніколи перед тим не бачили його слуги в такому замисленні, цього, завжди напятого до чину войовника й бистрого вельможу. Був тихий і замислений, немов не помічав оточення. Але як би його запитали, що думає й до чого приправляється, — не міг би відповісти. Просто тепер, лише тепер, утомлена напруженням цілого життя, відмовила свідомість реєструвати оточення й занурилася в якийсь півсон.

А останнього дня такого стану, коли над околицею стояв місяць, тривожний зворушуючий повновидий місяць, а в теплому нерухомому повітрі тмяно дихали покошені трави, — вибрався барон з замку. Вірний турчин хотів за ним, але барон лише відмахнувся. І майже несвідомо намірився в долину, перейшов потік і з зусиллям виступав на схил, покритий першими копицями сіна. І знов не міг пізнати місця . . . Край ліса заступив йому дорогу могутніми ялинами . . . Може це тоді відбулося й тут, а може й ні. Нічого пізнати вже не можна було . . . Земля стрясла з себе всі сліди і лише копиці й місяць були все ті самі, що й того вечора . . .

І враз гострий, як різь вузького стилета, біль пройшов йому через груди. Нема, нічого вже немає . . . Нічого не можна вже повернути . . . Ані за ціну всіх життєвих успіхів, слави й багатства . . . Бо все таке мале й тепер непотрібне в порівнанні з тими очима, що колись приглядалися до боротьби двох

фавнів, десь тут, на окраї ліса... В порівнанні з тою, невідомою, привабливою, незнищимою в спомині, що колись звалася Катериною й хвилювала серце вже ніколи не поверненими почуттями кохання й боротьби...

Коли повернув додому — барон не памятав. Але не дурно пройшов лицарську школу вихови й життя. Ранком пробудився таким, як бував перед цими днями непритомности духа. Учорашній день був останнім днем прощання з тим усім, що відзивалося рештками минулого »не можна«. До кінця життя мало залишитися одне, без суперників і ворогів »не личить«!

І життя на замку враз пішло так, як давно вже не знали в цій околиці. Бо зі склепів були винесені важкі скрині, повні дорогоцінностей і грошей, що їх ціле життя нагромаджував барон. Тепер перемінені в зручних ремісників, малярів і різьбарів, перетворювали вони півзруйнований замок у достойне райнбурзьких баронів житло. Забіліли відновлені мури, олов'яним блиском заясніла стріха, вкрилися килимами покої, стелі прикрасилися дивною краси мальовилами й різьбою.

Барон цілком захопився цею перебудовою. Він цілими днями слідкував за працями майстрів, придивлявся до малярів і підбадьорював повільних різьбарів. Здається, не жалувал нічого для розбудови своєї резиденції. І коли не вистарчало чого-будь серед багатого майна, — Відень і Пресбург швидко виконували його бажання. Серед тої праці над відновленням замку забув він цілковито про минуле. Знов жив майбутнім, бо знов володіло ним владне: »не личить«.

Коли ж праці були майже скінчені і з околиці зїхалися цікаві гості, — всі були захоплені дивом

на скелі. Проходили через салі й кімнати, через переходи й подвіря й відусюди випромінювала на глядачів відроджена слава й потуга райнбурзького роду. А барон сяяв як молодий, що йому подивляють його красуню-молоду і з захопленням звертав увагу гостей все на нові й нові подробиці відбудови. Але коли гості розїзджалися і щирий подив вибухував з них останніми проявами пошани й підхліблювання, зачулося баронові, як хтось запитався, а хтось підтакнув: кому, мовляв, припаде вся ця краса й розкіш? . . .

Минуло кілька днів, а цей запит все звучав у баронових вухах: кому? Кому дійсно? Цілий вік боротьби, праці, досягань! . . . Хто зкористає з їхніх наслідків? Хто стане за нього на сторожі родового «личить»? О, нащадки би знайшлися! У далекій рідні недостатку не було. Але хіба ж він може довірити їм хоч частку самого себе. Хто вони? Ласі на споживання або безсилі на витрачування одиниці. Ні, ні! Та чи не виховати когось з них собі за нащадка? Але знов озивався той самий упертий голос: ні, ні! Краще зужити, зужити самому все це добро, все майно, всю цю розбудовану величність.

На Райнбурґу почалося веселе життя. Одне святкування доганяло друге, так ніби на старість хотів райнбурзький барон наздогнати роки суворости й труду. Завжди оточений красними дамами, запобігливим почотом, музиками й співцями, намагався забути барон Карло, що все це приворожене лише його багатством і його положенням. Бо коли переривався шерг святкувань і веселих сходин, — пуста довкола здавалася йому ще більшою і ще страшнішою припадала майбутня порожнеча.

У такі дні він кидав зраня замок і верхи виїздив до околиць лук і гаїв. Підбираючи прудкого

огиря, чуючи під собою буйне життя й розгон стримуваної сили, відчував себе барон знов молодим. Був уже не райнбурзьким паном, був простим хлопцем, одним із тисячок тих, що прожогом вискакують цього ранку із постілі, з радісним викриком вступаючи до приманливого дня. Кінь мчав по луках і польових дорогах, а барон почував себе з ним одним тілом і вірив, що він є одним із тих молодих і ярих кентаврів, які колись ошчаслилювали землю.

Тепер на замку знайшлося в барона й безліч часу для його улюбленої забави — байців — соколиних ловів. Відновив знов на Райнбузі цю розривку славних предків і ціле серце вклав у ці шляхетні лови. Здавалися йому втіленням самої засади лицарської боротьби. А з найшляхетніших ловців-птахів кохався лише в соколах. Може тому, що ще й досі з серця не стратився йому одинокий птах-лицар, шляхетний сокіл, »птах високого лету«. Що не як яструб доганяє свою здобич ззаду, але здійсмається над нею високо, високо й без згори, завжди й лише згори.

Із Фляндрії привіз Карло з собою кількох соколів. Один з них, ісляндський птах, лицар з білими грудьми, чорними смугами на боках, попелястим хвостом і жовтими черевичками ніг, був його улюбленцем. Коли надходила пора перших літніх ловів, тримав його у себе в спальні. Бо лише прокидався з дрімоти при першій заблеску дня, як уже короткий клекіт вітав його з поперечки, де сидів ісляндець, жовте око, не моргаючи, намірялося на нього й крила трепотіли стримуваною жадобою лету. А за хвилину сидів звичайно в сідлі. Огир вигравав струнками ніжками, баронові самою радістю вигравало в грудях серце, а ісляндець, сидючи під своїм вишиваним шапероном — ковпач-

ком — на міцній ловецькій рукавиці, лише мняв її своїми сталевими пазурами й побрязкував срібним дзвіночком . . .

Виїзджали до піль, усі троє одне серце й мета: кінь, птах і людина. І коли з верболозів вилітала красна чапля — барон не міг стриматися від ловецького викрику. Підхоплений яростю лову, зривався без підкиду з рукавиці сокіл, кінь робив з місця довгий скок і погоня зачиналася . . .

Здавалося зпочатку, що, зірвавшись стрілою з рукавиці, осліплений сонцем ісляндець не звертає уваги на чаплю, або й не бачить її. Здавалося, що лише одне захоплення волею лету, радістю руху підносить його плавкими кругами все вище й вище. І, здоганяючи його, раділо баронове серце високому верху сокола, до якого не бачив дасягати жадного ловецького птаха. А сполохана чапля вже бачила ворога і вся перемінювалася в струнку, живу стрілу, випущену страхом з лука життя. Але раптово сокіл залишав свій круг і кількома розмахами вже був над нею. І, складаючи гострі крила, останнім їхнім зусиллям давав розгін долу і без промаху влучав розгублену здобич крицею своїх пазурів. І кожен його порив за здобиччю, кожен закрут над птахом сповнювали баронове серце запалом боротьби.

А коли збитий птах падав камінем у долину, маючи на собі переможця сокола, барон гнав коня без шляху й дороги, щоб захопити останній акт. Срібний дзвіночок вів його без помилки на місце і він зупинявся над переможцем і жертвою: упявши жовту пазурясту лапу в груди подоланого, рвав сокіл піря й мязи, добіраючись до серця, а в неморгаючих очах світилося золоте полум'я . . .

Коли ж повертали до замку, поволі ступав зпінений огир, спокійно вихитувався в сідлі їздець, а

сокіл вже дрімав на руці пана, час від часу лише когтючи рукавицю й скрикуючи, мов у бойовім сні...

* *
*

Ціле літо майже не з'являлися гості на Райнбург. Красу барв, теплоту сонця й ласкавість вітру хотів барон випити аж до дна сам. Так, ніби боявся, що як буде довкола блискуче оточення, не залишиться йому нічого з цієї літньої благодати. Цілими днями їздець, кінь і сокіл проїздили хрест-навхрест довколишні луки й підліски. Часом не ловили нічого. Без думки й мисли вихитувався в сідлі барон, ступав повільно кінь, дрімав ісяндець. Щоб за хвилину мчати, як сполохані, через ріллю й корчі за буйним летом здобичі...

Майже щоденні лови не залишилися без впливу на сокола. Ніколи, здавалося баронові, не брав ісяндець так блискавично верхів як цього літа. Був сама блискавиця... Не було здобичі, яку не міг би »перелізти« — піднести над нею. Не було жадної, яку б не збили з височини його кігті. І коли сидів на подоланій жертві, тримався її аж заціпенілим стягненням пазурів і треба було зусилля, щоб відірвати його від кривавого свята.

Коли ж траплялися вогкі, дощові дні, а пан і сокіл мусіли залишатися вдома — нудьгували обоє. Сховавши голову під крило, дрімав на поперечці ісяндець, лише час-від-часу оглядаючи кімнату й пана неморгаючим оком. А барон, щоб відігнати наскоки якихось думок, розгортав коштовний фоліант, королівську працю про полювання з соколами. Знов і знов перечитував милі серцю правила й точні закони байцю, придивлявся до розкішних мініатур

птахів, ловецьких образків, кінцівок і фронтіспівів та забував, що сидить не в сідлі, а в вигідному фотелі перед палаючим ватраном...

Були останні дні поліття, останні дні соколиних ловів. Уже першою поранковою імлою мусів часом продиратися їздець. І глухо звучали в імлі дупот копит і соколинний дзвіночок. Це мав бути останній виїзд з соколом. Здобичі вже майже не було. Відлетіли чаплі, а гуси, лебеді й журавлі пролітали лише над вечір, тепер мабуть дрімаючи серед золота густих верболозів. Але було добре їхати так у вогкій поранковій імлі, вже просякнутій злотом осіннього дня й відчувати біля себе дві повних життя істоти: коня й птаха.

Уже барон вирішив повертати додому, хоч і без здобичі. Але недалеко від замку повернув навманя до гущавини кущів... І велика чапля плавко винеслася з очеретів і почала підноситися маєстатним зусиллям. А барон, навіть не задумавшись над тим, звідки взявся в ту пору цей птах, забув про поворот до замку й пустив сокола. Здається ще ніколи не брав ісляндець верха такими могутніми кругами. Мабуть відчував, що це останній лов, остання нагода випромінити всю силу крил і могутність кігтів. І хоч смертельною напругою всього тіла чапля йшла все вгору й угору, немов шукаючи спасіння поблизу самого сонця, але сокіл був швидчий. Уже »переліз«, уже здогнав, ударив жахливим ударом і вже обоє летіли каменем долі в гущавину очеретів.

Звичайно срібний дзвіночок усе давав баронові знати, де знаходить ісляндець і здобич. Але сьогодні запали вони за верболози, за очерети й баронів кінь не міг уже втриматися на поверхні болота. Було тихе полудне. Ані вітрець. Але високий очерет шелестів і шумів так, що як би срібний дзвіночок дзвек-

нів і наблизку — його не можна було б чути. І як не прислухався барон — нічого не чув.

Злий і занепокоєний повернувся він додому. І зараз же гурт челяди й селян з села вибрався під проводом самого барона на місце полювання. Утворили ретязь і довгою лавою йшли через кущі. Продивлялися кожен корч, прислухувалися до кожного шелесту й щебету. Але коли сонце схилилося долі й повернулися до замку — ісландця з ними не було.

Барон шаленів. Знав, що сокола не міг ухопити ніякий хижак, знав, що ісландець не міг запасти в трясовиння, не міг і втекти до лісу, до скель, до волі. Куди ж міг подітися птах? Невже ж хто відважився його вкрати? Наблизку не полював ніякий шляхтич, а щоб міг украсти кріпак — баронові навіть не приходило на думку. Навіщо кріпакові сокіл? Та ж полювати з соколом сміє лише свободна людина, а за крадіж сокола чекає злодія-кріпака страшна кара: пан птаха має право розтяти злодієві груди й дати соколові видзьобати живе серце.

Другого дня розшуки почалися наново. Ще більше селян — мужчин, жінок і дітей — було вислано на розшуки страченого птаха. Лава пройшла усю смугу полювання, повернула назад і знов не знайшла сокола. Але знайшла рештки чаплі. Були розшматовані розлюченим птахом, але інших слідів ісландця не було ніде. Тепер уже барон знав напевно, що сокола вкрали, і вже давно не бачили слуги свого пана в такій люті, як того дня.

Страта сокола була оповіщена по цілій околиці. Злодій, якщо поверне його до трьох днів, не лише не буде покараний, але ще дістане й нагороду. Але після трьох днів горе його серцю, яке пан дасть видзьобати розлученому соколу! . . . І хто чув баронову оповістку, кожен здригався, бо знав, що такий

був старовинний закон, а Райнбурзький барон не буде вагатися його виконати.

Та, не зважаючи на погрози й обіцянки, сокіл не знаходився. Були вже перші осінні дні, коли довколишня шляхта починала зїжджатися на замок з нагоди численних празників. Замок сяяв світлом і прикрасами, але старий барон ходив сам не свій. Зла прикмета. Одне, що було йому найдорожчим, що найближче дотикалося його істоти — ісляндець — було страчено. Без сліду, без надії на повернення... Як колись, ах, як давно... Катерина... Лише коли молоді дами намагалися сміхом і жартами розважити похмурого господаря, — тоді на мить повертався до барона його гумор, щоб за хвилину вигаснути знов, як перегорілий віхоть... І тоді він з якоюсь насолодою оповідав дамам про те, яка кара чекає зухвалого злодія...

Минуло вже кілька тижнів і про страченого сокола починали поволі забувати. І нараз нечекана звістка немов стьобнула по всіх мешканцях замку: ісляндець знайшовся. Першим довідався про це каштелян і зразу не повірив своїм вухам. Щоб не бентежити пана, кинувся сам усе перевірити. Дійсно, сокіл знайшовся і був уже в самому замку. Сидів на своїй поперечці в сокольничій кімнаті, чепурний, лискучий і живий, як бував і раніше. Видко, що був у ласкавих руках... Приніс його молодий селянин долі з села і тепер стояв у кутку й у тупім очікуванні мняв у руках свою кожушану шапку... Треба було сповістити пана.

Ніби влучений списом, вискочив барон зі свого вигідного фотелю, зачувши несподівану новину, і мчав до сокольничої. Так, він був тут, його найбільший приятель, його улюблений ісляндець, його втіха й радість, його жовтоногий золотодзьобий

лицар! Був тут і це не була омана, бо пізнав свого пана, затріпав крилами, підскочив назустріч йому на поперечці й схопив його палець до свого загнутого дзьобу. Але як швидко налетіла хвиля радощів, так швидко й опала... Завій люти завис перед усіма змислами... Хто був тим зухвалим?... А перестрашений селянин лише тремтів і уклонявся...

О, ні! Він сокола не вкрав. О, ні! Та хіба ж він осмілювався б піднести руку на панське добро? Та ж він знає, яка за це чекає кара. Він і не знайшов його, бо був би давно вже приніс до замку. Він лише випадково дізнався, де сховав сокола справжній злодій і, потаємки взявши його, приніс назад панові... Барон слухав мовчки переривчасту доповідь переляканого кріпака, і лише здригування уст виявляли його стримувану лютість. Але здивовано глипнув на селянина, коли почув ім'я злодія... Бо був ним Карло, внук Катерини... Той самий півхлопча-півюнак з русявим волоссям, спокійними очима... той самий... І з нагородою залишав замок задоволений кріпак, а слуги вже бігли до села за зухвалим хлопцем.

Чутка про повернення сокола опанувала замок. У їдальні довкола столу тільки й було розмови, що про сокола й злодія. Пани погоджувалися, що злодій мусить тяжко спокутувати. Бо щоб сталося з привілеями шляхетського стану, як би кріпакам було дозволено так легко і безкарно їх порушувати? Кара жорстока? Але за те тим більший страх викличе у всіх, кому треба боятися баронової карі!... Дами також не протестували, але приємно жахалися: яке страхіття! Розрізати хлопцеві груди й на криваву рану посадити сокола... Який жах! Чи гарний принаймні хлопець? Коли буде суд?... А барон сидів похмурий і замислений, так ніби по-

вернення ісландця не було для нього жадною радістю.

Цілу ніч проходив барон по спальні. Вірний турчин під дверима не замружував очей, прислухаючись до панових кроків. Барон не міг заснути. Увечері наказав був привести Карла на допит. Закований у важезні кайдани, брязчання яких сповіщало ще здаля про його наближення, зупинився хлопець перед бароном. І барон не міг не здивуватися. Очікував, що побачить перед собою покірну, скулену злодійкувату постать, цілу просякнуту почуттям вини, страхом кари й жадобою помилування. Скільки таких постатей бачив уже він в своєму житті. Такі були ці мугирі, мугирі цілого світу. Облесливо зухвалі, коли йшло про вину, трусливі й покірні, коли доходило до кари. Раби рабів панських...

Але побачив перед собою цілком іншу постать. У простому одязі кріпака стояв перед паном не злодійкуватий слуга й не зухвалий раб. Не хилився до землі, але й не глядів задирчисто. Стояв рівно і просто дивився баронові ввічі своїми незакаламученими очима, у глибині яких спалахували вогники, може відблиск ватранового полум'я. А відповідав ясно і рівно, не як злочинець перед суддею, а як рівний перед рівним.

Так, це він був знайшов сокола. Знайшов ввечері серед верболозів, як сидів на рештках того, що було чаплею. Побідницька лютя не залишала його, бо стріпував крилами й бив дзьобом, коли юнак хотів взяти його. Мусів накинути на птаха свою свитку й лише так зміг віднести його до села. Юнак спокійно оповідав все це баронові, що впрост прошивав його очима.

— Чому ж не повернув сокола? Чи не чув, яка кара чекає його? Або не знав про нагороду?

На це юнак не відповідав нічого. Лише глянув баронові ввічі таким поглядом... Таким поглядом, як колись та... його баба... Катерина, перед роками на місточку через потік...

А після хлопець заговорив. І слова вибухли з нього нестриманим потоком, як лява зі здавалося погаслого вулкану. Уже не було спокою, зникла байдужість...

І барон з подивом чув свої власні думки, що їх так дзвінко і безстрашно кидав йому в обличчя цей кріпак... Та хіба ж кріпак? Бо звідки міг він з таким запалом і захопленням говорити про красу бойового птаха, що полонила його змисли? Полонила так, що навіть страх перед карою не міг стримати від насолоди мати у себе могутнього птаха. Звідки міг знати він про радості полювання, радість злиття в одне тіло й один дух трьох бойових, захоплених істот: коня, птаха і людини? Звідки міг знати це, щоб міг після так пристрасно заздріти могутньому баронові його сокола? Хто навчив його цьому?... Цьому шаленому, неуступливому відпору проти привілеїв одного, лише одного, на радість і захоплення буттям. Проти привілеїв, які замикають світ одному і безопірно відкривають другому!...

І барон бачив, знав напевно, що перед ним не кріпак. Ні! Перед ним молодий лицар, лицар з лицарською душею не від людей, але від Бога. Він, такий як він, буває предком нового лицарського роду, бо сягає на лицарські остроги вже тим, що усвідомлює право на лицарство для кожного мужнього серця й палкої душі... І при цих думках барон на хвилинку закрив очі і враз видалося йому, що це не хлопець стоїть перед ним... Це ж говорила до нього та... ах, та давня, давня, близька

дівчина. І говорила, тлумачила йому тоді незрозуміле: чому не може й не хоче бути невільницею його кохання, що не хоче бути взятою, але хоче взяти сама, вже взяла собі вільного птаха, що зачарував був уже перед бароном її серце...

А для зрозуміння цього треба було, щоб пройшло півстоліття, треба було обійти півсвіта, щоб, повернувшись знов до Райнбургу, зрозуміти все це через уста і вчинок молоденького юнака, її парости, яка мабуть ніколи й не чула про те, чим жив той пень, з якого вона буяє...

І злочинець і суддя мовчали. Але глипнув барон на юнака знов, і подув помсти вивіяв з його серця всі ці думки. Навіщо багато міркувати? Про що розпитувати? Цей кріпак признався, що вкрав і за-таїв ловецького сокола. Хай же завтра виконається закон!...

Вечірня гостина того вечора була, як завжди, гучна й весела. Не розмовляли ні про що інше, як про завтрашній день. Лише баронове місце було порожнє. І ось тепер ходить він без перестанку по кімнаті і заспокоюючий сон утікав від набряклих старечих повік.

* *
*

Уже зранку просторий двір замку почав наповнюватися глядачами. Ставили поміст для барона й лави для гостей. Прийшла сторожа і стала перед помостом широким півколом. І коли сурмач засурмів на всі чотири сторони світу, а двір заповнився вщерть і на підвищенні засів барон — привели підсудного.

Був прекрасний ранок. На сонцем пригрітих плитах двору давно зійшов ранковий приморозок і ли-

ше тіневі кутки стріх виблискували морозним сріблом. Сонце немов у останнє хотіло пригріти цю юрбу й виграло на зброї сторожі й лицарства, на дорогоцінних одягах дам та запалювало очі майже весняним блиском. Уся юрба випадала такою святочно-радісною, що годі було вірити, ніби тут, зараз же буде переводитися суворий присуд. Лише юнак, що зі звязаними руками стояв перед бароновим кріслом, був на тлі цієї барвистості темною плямою. Не лише для очей, але й для уважного серця. Та він, здається, й не помічав цілого збіговиська: дивився понад баронову голову кудись у йому одному відому точку в далечині.

Серед напруженої тиші дав барон знак і замковий писар почав читати присуд. Щоб усі присутні знали, як вміє дотримуватися закону й як може боронити своїх прав і привілеїв міцний і славний пан Райнбургу...

Писар скінчив і хвилину ще було тихо. Барон мовчав, але очі були впрямі на засудженого. Нарешті опритомнів і махнув рукою. Тоді двоє вояків, що стояли по обох боках хлопця, відступили і кілька інших винесли звідкілясь з натовпу низький поміст. Вхоплений міцними руками сторожі лежав уже на ньому юнак і сторожа звязувала йому ноги. Так лежав він горілиць, з розкритими в безодню небес очима, і спокійно, рівно віддишував, так ніби не він оце мав бути жертвою закону й присуду. Вояки відступили і на їхнім місці стали двоє інших: баронів ловчий з соколом на рукавиці і баронів турчин з гострим ножом у руках. Юрба зітхнула як одна людина й притиснулася до сторожі.

А барон підвівся в кріселку і майнув рукою. Залишився так, підвівшись над кріслом, втявшись руками в поручні, очима в обличчя юнака, що лежало

так близько, майже під самими його ногами. А на знак свого пана турчин зігнувся й розіп'яв хлопцеві на грудях сорочку. Відсунув її до лівого боку й розтяв аж до краю. А після двома швидкими розмахами ножа зробив на грудях перехресний знак. І червоний хрест почав ширити свої криваві рамена над хлопцевим серцем. Розтяв і глянув на барона. Але той нічого не бачив, крім хлопцевого обличчя, незвертаючи на оточення жадної уваги. А тоді зігнувся над юнаком ловчий, зняв сокола з рукавиці й насадив на скривавлені груди...

І знов перелетіло подвір'ям зітхання глядачів. Дами вставали, щоб краще бачити привабливуче видовище, сторожа наблизилася ближче, лицарі подавалися вперед. Але хлопець був ніби з каменю. Сокіл підскочив на скривавлених грудях, випростав по черзі крила і, шарпнувши загнутим дзьобом у криваву рану, з викриком підніс угору скривавлений дзьоб. І барон бачив, як лише хвиля, непомітна хвиля перелетіла під нап'ятими м'язами грудей і ще вужчими стали побілілі від стиску хлопцеві уста. А сокіл знов і знов занурив дзьоб у рану і за кожним разом підносив голову, немов указуючи цілому зібранню, як виконується кара...

Дами вже не зойкували, а лише важко дихали, не відриваючи очей від білого, червоними смугами пошматованих грудей... Сторожа ледве стримувала натовп... А барон стояв над жертвою як закам'яніла постать очікування. Він майже дотикався своїм палаючим зором цього безстрашного зору юнака, що неморгаючи втинався в небо, так ніби сподівався, що почує звідти щось важливе, від чого єдине залежатиме його життя...

І раптом побачив: у цій нелюдській хвилині муки й ганьби виблиснув у зорі юнака самий вогник не-

піддайности, що колись так обпалив його серце, обпалив на все життя, аж... досі... Не міг уже далі дивитися й майнув рукою на ловчого. Серед загального шуму здивовання знімав мовчки ловчий ісландця з грудей. Птахові не хотілося залишати жертву, він чіплявся кігтями за рану й ловчий мусів прикласти зусилля, щоб відірвати його від грудей... Птах ще пручався, але вже сидів на рукавиці, вже мав на голові шаперон і ловчий відносив його геть. А над хлопцем знов схилювся турчин і обмивав скривавлені груди...

Та вже ніхто з присутніх не глядів на хлопця. Усі очі були звернені знов на барона. Він щось пошепки наказував писареві і коли замовкли сурми вилкику, безбарвний голос писаря голосив до притихлого оточення, що славний Райнбурзький барон за відвагу й мужність звільняє від вини й кари й дає свободу цьому своєму кріпакові та... приймає його за сина й наслідника Райнбургу...

Уже замовк гунявий голос писаря, уже зійшов з помосту і нагинався над юнаком барон, а натовп ще стояв мовчки, немов приголомшений... І ворухнувся лише тоді, коли барон і ноша з хлопцем зникли під склепіннями входу...

Того дня мало хто бачив барона. Лише під вечір, коли осіннє сонце багряніло над заходом передзвістям морозної ночі, зустріли його селяни в лісі верхи. Їхав кроком здовж потоку і так дивився перед собою, немов очікував когось, що ось-ось виступить зза кущів.

ЕВШАН-ЗІЛЛЯ.

М. Селешкові.

»І коли Отрок, юнак-ханенко, понюхав чарівного Евшан-зілля, що приніс йому гудець Оря від його батька хана Сірчана, — згадав ураз свою половецьку вітчину й утік із Орею з ворожого Києва до привільних степів.«

Так кінчається легенда про чарівне зілля. Але тут лише-но починається історія самого ханенка Отрока. Ось вона:

По довгій дорозі досягли нарешті втікачі таборищ свого племені. Але не пісні й радісні вигуки зустрічали їх, а тиша й смуток: хан Сірчан умірав. Лежучи безвладний у своїй ханській юрті, довкола якої, куди лише око сягало, стояли шатри його народу, він останнім зусиллям волі тримався решток життя, щоб ще напослед побачити давно страченого сина. Наказав піднести шатрові поли, щоб удень і вночі міг виглядати його з усіх сторін світу. Розіслав чати на всі боки, щоб заздалегідь сповістили про синове наближення. Не спав уночі й не стулював очей удень: вдивлявся й чекав...

Коли ж нарешті схилився юнак над ним, убраним до останньої подорожі в лисячий кожух, поволокою критий, і кунячу шапку, — Сірчан уже ледве міг вимовити й слово. Лише очі його засвітилися останньою радістю і він міцно вхопив синові простягнені руки... А після підходили начальники орд, укло-

нялися Сірчанові аж до землі, метучи долівку кунячими шапками, і один за другим укладали свою лівицю до переплетених рук батька й сина. І Отрок знав: це присягається йому його нарід, присягається, що буде так само вірним синові, як був досі батькові.

А після Сірчан підвівся на своєму ложі, очі йому заблищали, як леза ловецького ножа, зуби вишкірилися, мов ікли степового вовка. Хотів щось вигукнути, але лише струснувся цілим тілом, упав на знак і віддав духа... А Отрок стояв над ним без руху й без думки і лише відчував, як запах Евшан-зілля дереться з завішаної на шиї калиточки й стискає груди...

Три дні й три ночі стояв стогін над таборовищем. Лamentували жінки, сидючи над вигаслим багаттям, викрикували до Смерти бойові погрози бойовики, верещали діти, іржали голодні коні й гикали верблюди. І було все це таке чуже й дике для юнака Отрока, цей хижий степовий світ, що здавався йому тяжким гарячковим сном, який бувало снівся серед ночей покинутої Руської землі... Але він нахилявся до калиточки і запах Евшан-зілля знов збуджував у нім приспану половецьку душу...

А ніччю третього дня посадили мертве ханове тіло, вбране в коштовний одяг Великого Хана, на коня, примоцували до високої спинки »сідла мертвих«, сточили останнім почотом і помчали геть від табору, на захід сонця, в безбережний степ. Молодий хан мчав попереду, між двома старими вождями, що вели поїзд. Було дивно й лячно Отрокові серед цієї чужоти. Коні коцали копитами об копита, сполохані ховрашки вискакували зпід ніг, вітер свистів у вухах і все це було чуже, чуже для руської душі половецького хана. Лише млинове коло

місяця, воно одне було таке саме, як і в далекій Руській землі...

Отрок притьмом оглядався і кілька кроків за собою бачив коня смерти з мертвою постаттю в сідлі, а далі безладний натовп бойовиків, що летів мовчки врозтіч за ханами. І нараз здалося йому, що це не люди, а бісовське полчище мчить степом на якусь страшну перемогу... Але хапався за калиточку з зіллям і серце його знов починало битися степовим тактом.

Коли шалений поїзд спинився нарешті над незнаним байраком, де чорніла глибока могила і коли зойки забиваних коней змішалися з зойками вбиваних невільників — знов хвиля чужоти плеснула на Отрока. Але пах Евшан-зілля залоскотав йому знов у ніздрях і він, як усі, ударив мечем об щит і вигукнув бойовий половецький клич. Коли ж трупи засипали землею, а блідий місяць цілком схилився до заходу, тоді при перших заблесках дня заграла мужня сила в молодому половецькому тілі і хан Отрок відчув, що він є пан і володар великого народу. Піднісся на стременах, майнув мечем і клич сам вирвався з його горла. А тисячі їздців повторили його за своїм паном:

— На Русь! На Русь!

А запах Евшан-зілля лоскотав ханові ніздрі, бурхливо підносилися груди й очі оберталися до півночі, проти якої хотів вести свої орди.

На другий день зодягли Отрока в дорогоцінні володарські шати, від ромеїв здобуті, на голову дали шапку Великих Ханів, посадили серед відкритого шатра й закричали великому ханові славу. Бачучи довкола себе могутні й віддані орди, не міг знов стриматися Отрок і вчорашній викрик »На

Русь», підхоплений тисячами могутніх грудей, покотився аж до Половецького моря.

На свято нового хана зібралися всі орди. Жадібні бою, перемоги й здобичі, чекали начальники й прості вояки від нового хана поновлення слави степового народу. Чекали щастя в походах, успіху в нападах, безлічі полонянок і здобичі. І коли захоплення й кумис затуманили голови, скликав Отрок велику раду вождів.

Запах Евшан-зілля ступав ханові до ніздер і паморочив змисли, коли він почав говорити. Згадав скільки біди заподіяла Русь степовому народові, згадав усі перемоги над нею, її багатство, поволоки й шати, церкви, кам'яні палати й білих полонянок... Згадав і про свою неволю в Києві, про упокорення славного ханського роду, про всю ту небезпеку для половецького племені, якщо Русь міцнітиме й посуватиметься все далі й далі у вільний степ. Говорив, а очі начальників виблискували, як половецькі ножі, зуби шкірилися ненасиченою люттю степових вовків і однодушний вигук: »На Русь, на Русь« струснув ханським шатром, покотився таборовищем і загас аж у Половецького моря.

І була під Києвом січа велика. Стріли закрили сонце, а від дупоту копит, іржання коней і брязкоту заліза не чути було людського голосу. Ціла орда з ханом Отроком прийшла під Київ. Уже манилися їм київські поволоки, білі киянки-полонянки, повні пригоршні золота, непочислені ряди невільників. З дивним почуттям глядів Отрок на золотий верх Софії, до якої колись був ходив як хлопчик-християнин, і дивним сумом і страхом стискалося йому серце. Але хапався за калитку на грудях і запах Евшан-зілля дерся йому аж до мозку.

Хоч як завзято натискали половці, хоч як під-

Русь», підхоплений тисячами могутніх грудей, покотився аж до Половецького моря.

На свято нового хана зібралися всі орди. Жадібні бою, перемоги й здобичі, чекали начальники й прості вояки від нового хана поновлення слави степового народу. Чекали щастя в походах, успіху в нападах, безлічі полонянок і здобичі. І коли захоплення й кумис затуманили голови, скликав Отрок велику раду вождів.

Запах Евшан-зілля ступав ханові до ніздер і паморочив змисли, коли він почав говорити. Згадав скільки біди заподіяла Русь степовому народові, згадав усі перемоги над нею, її багатство, поволоки й шати, церкви, кам'яні палати й білих полонянок... Згадав і про свою неволю в Києві, про упокорення славного ханського роду, про всю ту небезпеку для половецького племені, якщо Русь міцнітиме й посуватиметься все далі й далі у вільний степ. Говорив, а очі начальників виблискували, як половецькі ножі, зуби шкірилися ненасиченою люттю степових вовків і однодушний вигук: »На Русь, на Русь« струснув ханським шатром, покотився таборовищем і загас аж у Половецького моря.

І була під Києвом січа велика. Стріли закрили сонце, а від дупоту копит, іржання коней і брязкоту заліза не чути було людського голосу. Ціла орда з ханом Отроком прийшла під Київ. Уже манилися їм київські поволоки, білі киянки-полонянки, повні пригоршні золота, непочислені ряди невільників. З дивним почуттям глядів Отрок на золотий верх Софії, до якої колись був ходив як хлопчик-християнин, і дивним сумом і страхом стискалося йому серце. Але хапався за калитку на грудях і запах Евшан-зілля дерся йому аж до мозку.

Хоч як завзято натискали половці, хоч як під-

батьорував їх Отрок, сам ідучи попереду й пускаючи стрілу за стрілою до руських панцирів, хоч бурею літав він з своїм бунчуком від одного крила війська до другого, — але стояла Русь мов стіни святої Софії. Половецькі стріли застрягали в руських кольчастих телягах, списи ламалися об щити, а коли падав один над ним, знов стискалися щити непроступним муром. Об цей мур розбивалися хвилі половецького моря, як Дніпрові хвилі об скелі порогів. А золота коругов князя маяла грізна й непохитна серед руського війська.

І не витримала нарешті половецька орда. Один за одним прибігали до Отрока перестрашені вожді: багато упало вояків, паде далі, а Русь стоїть, як і стояла! Самому Отрокові почала вже падати відвага і сумнів ухопив його за серце міцними кліщами. Коли ж натиснула Русь і замішалася орда, — він перший покинув поле бою, а за ним гнали врозтіч його розторощені орди, гнали в жаху перед страшною княжою коругвою.

З соромом, палкою ненавистю й ще більшою жадобою помсти повернув Отрок у степ і знов почав думати про похід на Русь. Зібрав усі свої орди й союзників, безліч коней і возів і вирушив лютий і кровожадний. Горіли села руські, не могли оборонитися й городи, дим і стогін здіймалися над Руською землею. Знов обляг Отрок золотоверхий Київ і вдарив списом у Золоті Ворота. Знов манилися йому княжі хорони, свята Софія, манилася ціла Руська земля — нова батьківщина для його племені й роду. А половецьке військо бурхливо хвилювало, як стримувана повінь ярого Дніпра, що ось-ось залле благодатні київські ниви.

Знов був лютий бій, якого вже не бувало під Києвом від печеніжських часів. Розлючені поперед-

ньою невдачою, розпалені жадобою помсти й здобичі, натискали половці на Русь останнім смертельним натиском. А там, де той натиск слабшав, де заломлювалося завзяття степу, — там усе був попереду Отрок, даючи війську приклад зухвалости й відваги.

Але міцним муром стояло Руське військо й половецькі хвилі розплюскувалися об нього, як хвилі Дніпра об пороги. І коли Русь натиснула — знов не витримали орди і знов мусів утікати Отрок, залишаючи не лише здобич, але й безліч половецького люду по байраках і ярах Руської землі.

А за втікачами загналося в степ і Руське військо. Де натрапило на половецькі таборовища — знищило все, що могло. Спробував Отрок заступити йому дорогу, але йшло воно мов мур щитів, над яким непохитно стреміла вгору страшна й зненавиджена степом княжа коруга з суворим чорним Спасом. Мусів Отрок утікати аж до самого Половецького моря, а запах Евшан-зілля стискав йому в грудях і притьмарував змисли безсилою ненавистю.

Коли ж знов зібралися докупі недобитки половецького війська, великий плач знявся над таборовищем. Багатьох славних і могучих ханів не долічували присутні. І хоч жадобою помсти палило Отрокове серце, хоч пах Евшан-зілля підносився йому до мозку й збурював кров, але викрик »На Русь, на Русь« уже не видерся з ханових грудей. Мовчки лише озирнув він збори пригнічених вождів, що сумним півколом засіли в ханському шатрі.

Нарешті з кола піднісся Кобяк. Був ханом далекої орди, аж у самого Половецького моря і рідко коли з'являвся до ханського шатра. Може тому, що було йому задалеко, а може й тому, що, будши колись

у руському полоні, взяв він собі за жінку руську дівчину, переняв багато звичаїв руських і нерадоме брав участь у походах на Русь. Підвівся й зачав говорити. І поки говорив, слухали його слів з такою напруженою увагою, як мало коли слухають степовики.

А Кобяк згадав раніше про всіх вождів і начальників, що загинули за останніх походів на Русь. Згадав і хвилинку помовчав. Не дістав жадної відповіді, лише кожен присутній повів очима по зібраних, не побачив багатьох друзів і глибше настромив на очі високу шапку . . .

А Кобяк почав далі пригадувати славні дні половецьких перемог, дні, коли Русь платила данину вільному народові степів, а кожен вождь мав невольників і невольниць аж до непотребі. І слава про степовий нарід ішла ген-ген аж за Половецьке море, аж до земель ромеїв. Знов не було відгуку на Кобякові слова. Лише жадобою заблищали очі, як леза половецьких ножів і кунячі шапки посунулися знов на потилиці.

А тепер уже Кобяк говорив сміливіше. Говорив, що забули вже боги про свій половецький нарід. Не дають йому вже ані тої хоробрости ані завзяття, як за давніших часів. Не дають степу вже того добра, що його має от хоч би тая ж Русь! Бо хіба ж можна порівняти богів руських з половецькими? Руські боги — могутні й сильні боги! Чи ж не помогли вони Руси набути кам'яних палат, міцної зброї, городів і храмів? Тому то й стає все Русь такою міцною стіною проти своїх ворогів! Бо має що боронити . . . А степовий нарід, як тільки на нього натисне ворог, зараз же утікає світ-за-очі з своїми богами й убо-

гими шатрами. Тому то Русь все міцніше й міцніше натискає на степ і посуває за своїми полками мури церков і городищ все далі й далі в глибину половецької землі . . .

Кобяк говорив, збори уважно слухали, а Отрокові здавалося, що знайшов він причину поразок і упадку свого народу! Так, це дійсно був руський бог! Той, що замешкує їхні золотоголові церкви, той, що його ісповідувати навчився і він у руській неволі. Це був чорний Спас їхніх корогов, ласкава Богородиця їхніх церков, мужній архангел Михаїл з вогняним мечем . . . Це вони й безліч інших пророків, святи-телів і угодників тримало над Руссю свою охоронну руку, давало їй силу, витривалість, мужність і ба-гацтво!

Справді, мав би й половецький нарід віддатися під охорону цього бога Русичів, перебрати його від Руської землі, для землі Половецької. Це він допоможе степу дорівнятися нарешті народові руському, навіть перевищити його в силі й мужности. А зміц-нівши, забрати його багатства, його храми, кам'яні палати й увесь нарід руський зробити невольником народу половецького. І буде ця помста солодша, ніж помста зброї й відплата крові . . .

Коли нарешті Кобяк скінчив і озирнувся довкола, було помітно, по блиску очей і напруженому ди-ханні, що його слова не були чужі для слухачів. А після один за одним говорили й вожді. І всі були заодно, що справді боги Руси є сильніші від богів степових і добре було би народу половецькому прийняти їхню поміч і опіку . . .

*

*

*

Коли через степові таборовища пройшла звістка, що хан і вожді знайшли для народу інших богів, сильніших і прихильніших, ніж дотеперішні, ніхто майже не спротивився. Бо всі таки справді очікували від руських богів багатства, вигідного життя, перемоги без боротьби й слави без змагання. А за тим, як викидали з шатер старих, обмацаних руками століть чорних божків, як палили святі бубни і зривали з ший амулети й чарівні калиточки, — приходили на Половецьку землю все далші й далші зміни. Руські боги не хотіли жити в півтемних, зачаджених димом багать шатрах, де завше смерділо овечиною, молоком і кінським потом. Вони потребували ясних, високих, міцних будов, прикрашених мальовилами й різьбою, напоєних запахами кадінь і солодким співом.

А за богами Русичів перестали подобатися, спочатку ханам, а після й простому люду, їхні шатра, вози, їжа... За руськими богами посунули з Руси на половецьку землю каменярі, мулярі, теслі, різьбарі, ткачі й усілякі інші зручні майстри і навчителі, що тепер манила їх до себе половецька земля. І всіх їх тепер радісно приймав половецький нарід. Бо треба було поставити багато храмів для руських богів, багато збудувати хоромів для вождів і ханів, робити цеглу, тесати каміння, й дерево, ткати сукна й полотна...

Дивлячись на те, як легко приймають нові боги до себе половецьку землю, як радісно влаштовуються серед степового народу, заспокоєно втягував Отрок у ніздрі степовий вітер і вже в його подувах відчувався йому запах диму з майбутніх згарищ Руської землі.

О, звикне, звикне бог Руси до цієї степової землі, насититься в ній запахом ладану й звуками співу,

а тоді напевно віддасть він силу руську на поталу силі половецькій, що нарешті таки стане над Руською землею грізною хвостатою зіздою... І сам Отрок, великий хан, підганяв свій нарід, щоб швидче, швидче переймав він віру й звичаї народу руського, швидче вислужував собі ласки й приязни нових богів... А запах Евшан-зілля паморочив його радістю майбутньої слави.

Але кінчали майстри й навчителі руські свою працю й не хотіли вже покидати половецької землі. Бо все ширше й ширше розливалися по степу звичаї руської землі. По схилах балок виростали ханські палати, будовані звичаєм руським або ромейським, біля них купчилися вже садиби їхніх підданих... І половецька земля почала забувати про шатра та укривалася весями як земля Руська. Забула й Русь про ворожнечу з степом. Бо здолала вже його не мечем, списом і стрілами, але силою свого Бога, словом своїх навчителів і зручністю майстрів. І не відчував цього половецький нарід, а радісно приймав усе дальші й дальші дари землі Руської.

Та проте не весь нарід охоче хилився перед новими богами. Мало було тих, які цього не зробили, але всеж були такі, що не схотіли викинути з шатер своїх старих богів, ані замінити свої степові рипливі мажари за білі хатки над степовими байраками. Забрали вони з собою своїх богів і покинули рідні степи. Було їх мало й ніхто не затримував їх, коли відходили вони від рідних таборовищ ген-ген аж за Половецьке море.

Минали роки. Спокоєм і достатком повнилася Половецька земля. Множилися оселі, росли храми, руські звичаї заступали колишню половецьку зди́чавілість. Уже добровільно, а не як полонянки, йшли руські дівчата до половецьких степів, а дівчата

половецькі до землі руської... І був такий сумир, що здавалося забули степи, навіщо кликали до себе руських богів...

Не забув лише хан Отрок. Часто бойовий крик сам йому дерся з грудей, але все здавалося йому, що не настільки ще розмножився його люд, не настільки ще зміцнів, щоб міг розпочати боротьбу з Руссю. Був терпеливий і мудрий хан Отрок. Навіть калиточку з чарівним зіллям далеко заклав від себе, щоб не турбувала невчасно його душі. Був терпеливий, як той степовий яструб, що цілий день може ширяти над степом, слідкуючи за сторожкою здобиччю... Коли ж нарешті здалося ханові без усяких сумнівів, що нарешті прийшов час і наспіла його доба, він скликав велику раду.

Зіхалися з цілого степу хани й вожді до Отрокової палати, як не зізджалися вже з давніх часів. І великий хан почав до них промовляти... Згадував їм минулу славу половецького народу, його походи на Русь і ромеїв, його перемоги... Чекав, що засвітяться їхні очі, як зіниці вовчої зграї зімовою ніччю. Але зістали вони спокійні й темні, мов ті зарослі кугою степові озерця. Згадав про ворогів половецького племені, чекав, що білі зуби виблиснуть люттю іклів, але уста присутніх скривилися стриманою зівотою. Подумав, що це йому лише так здається. Але коли почав говорити про Русь, про усі кривди, що заподіяла вона половецькому народу, про її вічне ворогування з степом, — не міг уже сам стриматися й клекотливий, наповнений жадобою помсти й бою викрик »На Русь« вирвався йому з горла. Та зараз же ввірвався. Бо до його вигуку не приєднався ані один голос з присутніх, не випросталася ані одна бойова постать... Приголомшений несподіванкою, стояв великий хан серед своїх вождів, що (бачив

і зрозумів!) відвертали один по одному свої погляди від його спалахнувшого зору . . .

Довго мовчали збори. Нарешті підвівся один молодий ханенко і заговорив. І теє, що чув Отрок, падало на нього, мов ледові брили, які тягарем і студінню розторощують необачного човна. Він озирався довкола, як звір, що, загнаний у хащі, вже не має надії на порятунок, він шукав очима приятних поглядів, але всі відверталися від нього: чужого, незрозумілого, навіть ворожого вже їм вістуна . . .

А ханенко говорив, що минули вже часи, коли степ мусів ворогувати з Руссю. Минули й не повернуться! Бо немає чому вже ставати половчанинові проти русина і крім подяки ніякі почуття вже не тривожать половецьке серце. Русь принесла степу свого ласкавого й могутнього бога, за ним прийшли руські хати, в яких так вигідно жити, хліб і печеня, що смачніші від проса й сирого мяса, і руські пісні, що солодші від половецьких скиглінь . . . Спокій і мир запанували над половецькою землею і є злочинном закликати половецький нарід битися з Руссю, милим братом, зза якоїсь там забутої слави половецького роду . . .

Ханенко говорив ще більше, але Отрок уже не слухав. Хижа лють охопила його істоту, підступила до серця й залила кривлею очі. Шарпнув він сорочку, зірвав з грудей калиточку з Евшан-зіллям, хотів дати понюхати чарівного зілля зухвалому юнакові, рабові руському, цим трусливим порущенням зборам . . . Але Евшан-зілля не видало жадного запаху. Було вже лише травою, звичайним сіном, що його множать половецькі степи . . . Остовпів, але зараз же шпурнув калиткою об землю й, хитаючись, покинув збори. Ніхто не затримував його, ніхто не перешкоджав йому, коли він сам виводив свого коня й

ніхто не супроводив свого хана, коли він подався ген-геть, на південь, до Половецького моря...

Як колись перед роками, коли ще юнаком мандрував Отрок з Орею до рідних таборовищ, за призабутою батьківською славою й честю, — так і тепер поспішався він степами та байраками. Відшукував тих, що колись не схилилися, не скорилися, не захотіли ані руських богів, ані руського миру й спокою... Знайшов їх... Знайшов далеко, за морем незначні рештки свого половецького народу. Знайшов таким, яким був він раніше, цілий половецький нарід, що, як Евшан-зілля, видавав з себе міцний аромат степової сили й слави... Ті самі боги, ті ж самі пісні, звичаї й шатра... Усе, що вже вигинуло в їхніх братів на півночі... І знов ніби забутий запах Евшан-зілля діткнувся Отрокових ніздер.

Коли перед старшими цього невеличкого племені розповів покійно вигнанець усе те, що сталося з їхніми братами в північних степах, — лише мовчанка була йому відповіддю. Аж нарешті старезний дід, ніби всім мохом степу порослий, наблизився до Отрока, подивився йому пильно ввічі і знов сів. За ним уставали, підходили інші, придивлялися зблизька до вигнаного хана... А після заговорив найстарший.

Говорив не до Отрока, навіть не до присутніх. Говорив так, ніби в розлозі шатрі не було нікого, крім нього, а він звірявся напівголоса самому собі. А думки його були відголосом тих самих думок, що опановували його, коли зі жменькою непримиримих покидав був він рідні степи, бо не хотів приймати чужого бога. Ні, не самого нового бога боявся він. Боявся того, що з новим богом

загубить половецьке плем'я свою стару душу. А на її місце увійде душа руського народу...

Так і сталося! Навчилися їсти м'який руський хліб і змякло мужнє половецьке серце. Почали висиплятися на м'яких перинах з руськими дівчатами і перестала їм Русь бути ворогом, бо вже й діти їхні були піврусичами. Стали плекати пшеницю й зробилися руськими орачами, їхніми погоничами й слугами. Не захотіли бути далі панами степу, бо тяжкі й суворі були обов'язки степового пана! А прислужниками Руси спокійно й вигідно жилося під чужим паном і чужим богом...

Дід докінчував свої шепотливі міркування і за кожним його словом усе нижче й нижче хилилася Отрокова голова. Так! Не було ніякого сумніву: вся вина на нім! На нім, що давши здолати себе сумніву у власні сили і віддавши нарід у опіку чужим богам, промарнував і половецьку вдачу й половецьку душу. Думав, що помститься Руси, коли перейме силу її богів, але не помічав, що робив це лише тому, що це було легше й спокійніше, ніж сполягати на власний меч і власних богів. Обманювався й обманював!...

А після довшої тиші, коли в шатрі не було навіть чути і дихання присутніх, підійшов Отрок до діда, схиляючись перед ним в очікуванні присуду. І спокійно вислухав його...

Була північ, але таборовище ще не спало. Зойки й ламент ступали до високого неба, тривожні нарікання над тим, що навіки мусить відійти до зоряних степів. Та коли з шатра вивели врочисто вбраного Отрока й підвели до нього коня з »сідлом мертвих«, — усе затихло. І коли висаджували Отрока на коня та примозовували до високої спинки, немов безвладного трупа, і коли страшний поїзд

вимчав у темний степ, — ані подиху стогону, ані шепоту болю не видала жертва, почот і глядачі...

І знов, як перед роками, мчав страшний поїзд нічною тишою. Лише коцало копито об копито, шелестіли трави, рипіли сідла, місяць здіймався млиновим колом над краєм степу. Але в Отрокові не було вже ніякої думки: поїзд мертвих з бездушною жертвою!

Лише, як під жертовним ножом, падала в яму страшна жертва покути за минуле й офіра надії за будуче половецького племені, — тоді лише тяглий крик, немов викрик раненого звіря, промчав над степом... І була в нім і тривога, і гордість, і одвічна жадоба відплати!

НЕНАВИСТЬ.

Д. Родакові.

— Це ваше останнє слово, пані Катерино?

— Це моє останнє слово, пане Евгене!

У малому сальонку було їх лише двоє. Спершись закладеними за спину руками об підвіконня, рисувалася пані Катерина проти світла граціозною силуетою. Сутінок літнього вечора затер уже її риси й лише стрункість постаті й гармонійність голосу зраджували гарну жінку.

Пан на канапі напроти сидів був у позі людини, що ось-ось має скочити на рівні ноги. І на жінчину відповідь він дійсно прудко встав і ступив крок до вікна, а його голос затремтів стримуваним хвилюванням. Не був уже молодий, але пруживість виспортованого тіла омолоджувала рямоване просіддю обличчя.

— Я не розумію вас, пані Катерино! Ви вільні, уже більше року вільні. Невже пам'ятка на Сергія ще й досі так міцно володіє вашим серцем? І ви заради серця мертвого, пробачте мені, відкидаєте серце живе. Серце, що давно вже любить як вас, так і ваших дітей і хоче любити їх ще більше. Невже ж я не приятель вам?

— Ви не розумієте мене, але зробіть над собою зусилля, прошу вас, щоб мене порозуміти. Я ж уже відповіла вам, що по Сергієві не можу й не хочу нікого любити. А тим менше можу згодитися на

вашу пропозицію шлюбу. Бо, ставши моїм чоловіком, ви перестанете бути моїм приятелем... А за приятелів, пане Евгене, не видаються...

— Пані Катерино, я ж прийшов до вас з щирим серцем, а ви мені відповідаєте парадоксами, — в голосі пана зазвучав лагідний докір.

— Прошу вибачення, пане Евгене. Але справді не маю на меті відкараськатися від вас парадоксальними твердженнями. Ви ж знаєте як щасливі ми були з Сергієм. Досконало щасливі! Він був мені всім... Але цього мало... Я знала, відчувала кожної хвилини, що й я є для нього змістом його існування. Я й діти... Але що вам про це розказувати! Та ж протягом усього часу були ви приятелем нашої родини й нічого з нашого життя не було для вас скритим. Знаєте, що ми взаємно були один для одного й життя, і смерть, і надія. Як же я можу тепер ризикувати жити обіч якогось іншого чоловіка? Та ж мені здається, що його погляди, його дотики, його слова й його любов будуть для мене лише пародією всього того, що втратила я, стративши Сергія... Не гнівайтесь на мене за цю щирість, пане Евгене. Але навіть думка про іншого мужа мені противна... Ні, ні... Ви мені не противні, не подумайте так... Але боюся, що стали б противні, як би були моїм чоловіком... Розумієте... І за ради цього не хочу в вас втратити приятеля... От що значить той ніби парадокс, що за приятелів не видаються... Розумієте мене?

Наступила хвилина мовчанки. Пан пильно дивився долі, ніби й далі вслухаючись у відзвучавші слова. Пані стояла таксамо рівно, не рухаючись од вікна.

— Добре, пані Катерино, — вирівнявся нагло пан. Але дозвольте вас запитати — й голос його був

уже не м'який і благаючий, а твердий і сухий — а як би ви не були з Сергієм щасливі, чи й тоді б відкинули мене? . . .

Пані знизала плечима й у голосі їй зазвучали веселі нути:

— Дивне ваше запитання. І тяжко відповідати на запитання, що би було, як би було . . . Але мені здається, що як би я була з Сергієм нещаслива, то й тоді б не хотіла одружитися вдруге . . . А може б і хотіла, щоб надолужити страчене . . . Та ні, пане Евгене, на таке запитання справді неможливо відповісти . . . Та й не варто про це й говорити, бо в Сергієві я й діти стратили те, чого нам ніщо замінити не може . . . Є речі понад кожную дискусію . . .

— Добре, пані Катерино. Але ще одне запитання. Як би ви тепер дізналися, що Сергій за свого життя з вами не був для вас таким виключно »вашим«, як ви в цім переконані? . . . Що б ви робили? . . . Чи й тоді б дали мені цю саму відповідь?

— Ну й вперті ви, пане Евгене, в вимислюванні всіляких неможливих і небувших ніколи ситуацій. Лише те, що я справді розумію ваш теперішній настрій, стримує мене від гострішого тону . . . Справді . . . Як ви можете вигадувати на свого покійного приятеля подібні комбінації? — й голос її затремтів докором.

— А ви також не гнівайтесь, що я на цей раз не вступлюся. Пробачте, але я таки триватиму на вашій відповіді. Чи й тоді відповіли б ви мені »ні«, як би дізналися, що Сергій вас зраджував? — І голос пана став твердішим і виразнішим.

— Лишім це, — й пані рішучо відступила від вікна. Я навіть не бажаю вас слухати. Що з вами?

Але й пан ступив пару кроків наперед і схопив пані за руку. Голос його все підносився:

— Пані Катерино! Я цього не залишу! Хочу знати . . . Але не що ви зробили би, а що зробите, коли я дам вам докази! Дам докази, що ваш Сергій не був вам ані таким вірним, ані таким відданим, як ви собі це тепер уявляєте.

Пані аж шарпнула рукою, що її вже тримав пан Евген і відступила до вікна:

— Пане! Це ганебність! Такої я від вас не чекала! Це ж ганебність! Розумієте — ганебність! Кидати болотом на приятеля, на мертвого, що не може боронитися! Ви . . .

— Пані Катерино! Правда не болото!

— Ні, це наклеп! Брехня! Жадних доказів ви не маєте!

— Я їх маю!

— Ви маєте докази? Не вірю!!! І пані аж сперлася об вікно. Але як маєте, я хочу їх мати також! . . .

— Добре, пані Катерино! Але одна умова . . .

— Жадних умов! Я мушу їх бачити . . . Лише тоді буду знати, як говорити з вами.

— Добре! Це також умова. Завтра пополудні ви матимете докази . . .

— Я вас чекаю! . . .

Пан зробив крок уперед, хотів мабуть простягти руку, але пані не зробила жадного руху назустріч. І лише, вклонившись звіддаля, він вийшов і якимось, мов тінь, вихилився з кімнати.

Евген Куриленко ішов по вулиці й не помічав ані радісного вечора, ані міського гамору й руху. Думки без ладу й складу плуталися йому до голови. Усі виходили від одної точки десь перед двадцятьма роками й верталися до сьогоднішнього дня.

Усе почалося ще тоді, коли він, Сергій і Катерина, були молодими студентами. Катерина! Вже

двадцять років з того часу, а вона зовсім не змінилася. Була все однаково дорогою його серцю. Змістом його думок і ціллю його життя, як тепер так і тоді. Ніколи на іншій жінці не спинялися його очі з такою відданою ласкавістю, як на ній. Невідомо, чи вміла вона читати з його очей, але мабуть, як кожна жінка, потребувала перш за все підтвердження уст. Але він умів лише мовчки, радісно кохати й . . . чекати.

Тому, коли прийшов Сергій, веселий і прудкий Сергій, серце якого мов заїзд було все відкрито для чергового закохання, та якось зразу й без зусиль справив свято перемоги над Катерининим серцем, — то для Євгена це було страшним, непереможним ударом. Йому здалося зразу, що його особа обернулася в якесь непотрібне, безпредметне ніщо. Просто — в якесь порожнє місце, що лише під впливом інерції рухається далі по рейках життя. Лише соромливість і гордість не дозволяли йому виявити хоч би й крихту зі своїх почувань. І так сталося, що ані Сергій, ані Катерина нічого не спостерегли. Ані коли він їм був за свідка при шлюбі, ані коли протягом усіх слідуєчих років залишався приятелем їхньої родини . . .

Якщо злочинця тягне завжди на місце злочину, то Євген був тим найбільшим злочинцем. Злочинцем кохання. Бо день-у-день мусів він бачити свою кохану по боці іншого, спалювати серце нездійсними мріями. Але чим далі йшов час, тим більше звикав він до цієї наркотики почуття й ревності. І, як плід цієї дивовижної квітки, почала в його душі дозрівати ненависть.

Так, це була вона! Спочатку боязка й несмілива, що ледве-ледь вистромляла свою розпатлану голову з грузів одчаю й ревності. А після ціла розярена

й пекуча. Найхижіший звір у міцній клітині зовнішньої байдужості й приязни. І об'єктом тої ненависті став Сергій.

День-у-день, протягом років, спостерігав Євген це подружжя, його незахмарений перебіг, постійну закохану відданість Катерини, родинну турботливість і любов Сергія. І, як у всіх скритих людей, ненависть ступала йому до голови й туманила змисли. Бо так щасливим і він міг би бути! Був би для Катерини ще більш кохаючим другом, для дітей ще турботливішим батьком. А головне був би щирим!... Бо Євген знав і бачив, що й одружившись, Сергій не замкнув брами серця, залишивши її настіж і надалі. Він так само залицявся до дівчат і млодиць, як і за парубоцьких часів, так само мав успіх, як і тоді. Робив це лише дуже обережно й усе йому сходило з рук.

Ніхто нічого не знав і не підозрівав навіть, крім Євгена, що став його довірником у цих справах. Головно ж ті численні службові подорожі, що їх мусіли вони відбувати вдвох, давали Євгенові стільки матеріялу, що його вистарчило би для розбиття не одного, кількох подруж. Так поволі зробився він довіреним усіх Сергієвих таємниць. З якоюсь злобною насолодою нотував потаємки його зради, імена його коханок, збирав у себе їхню кореспонденцію. Дивлючись часом з привітливим обличчям на родинні ласкавости подружжя, він почував себе міцним володарем таємних сил, що ними може знищити, коли йому лише забагнеться, це виняткове щастя, довіря, кохання...

Згадуючи про все це, Євген не спам'ятався навіть, як дійшов додому. Так само механічно ходив по кімнаті, сідав, уставав і без сну лежав у постелі. Хай навіть завтра вона зробить так, як собі давно

уявляв... Але жадною радістю не стріпувалося серце на цю можливість... І коли невмолимо швидкий ранок підніс його з постелі, Євген з незнайомим йому почуттям якоїсь провини складав до портфелю зрадливі листи. Навіть і сліду тріумфуючої радості не було в його серці. Знав лише, що надходить завершення цілого розділу його життя...

Пані Катерина зустріла його лише трохи блідшою, ніж звичайно. Але руки не простягла. І від цього сірою безнадійністю вкрилося все, що могло бути далі... У вітальні лише вимовила:

— Дайте сюди!...

Мовчки, ніби соромлячись, подав їй Євген цілу пачку. Ухопила її обидвома руками, відійшла до вікна. Хвильку ніби вагалася, але після спокійно розв'язала стьожку й ще спокійніше виняла листа.

Євген стояв як прикований. Спромігся на несміливий запит, чи має відійти, але на коротке »ні« залишився стояти. Він без думки глядів на цю жінку — вісь свого життя — й напружено чекав вибуху: ось підходить полум'я до підкопу, фортеця вилетить у повітря! Ще хвилина, ще мент!...

Пані Катерина не вчитувалася в листи. Брала один по одному, дивилася на заголовок, на підпис, пробігла очима пару рядків. Усе було ясно... Було ясно, хто кохав її чоловіка, з ким мусіла ділитися його серцем... Навіть не додивилася... Кинула геть листа, що тримала в руці й відштовхнула купу, яка розсипалася по підлозі опавшим листям. І коли обернулася до Євгена, з її очей струмив чорний племін, а голос дзвенів мов ковало під молотом:

— Ви — мерзотник!...

І цей короткий вигук ляснув як батіг у поблідле обличчя Євгена. Хотів щось сказати, зробив крок

уперед, але владно простягнена рука прикувала його знов до місця.

— Так! Ганебний мерзотник! Ціле життя прожити вбогою нікчемністю, краплина по краплині збирати отруту до свого тісного серця! Щоб отрувити двох, нічим у вашій мерзенности не винних! Хотіли знищити Сергія, думаючи, що я буду охоча на заміну? Та чи маю я промінати хоч би памятку того, чие серце розсівало довкола себе стільки любови, на ваше ганебне, мале, забруднене дрібною безцільністю!... Геть!...

Він ішов, вихиляючись від одного краю хідника до другого, штовхаючи до людей, стовпів і одвірків... Не було вже ані сумніву, ані виходу... Гра цілого життя була програна...

І коли безтямну людину витягли вже на перехресті зпід трамваєвої рями, нічого вже не почули від неї, крім останніх шепотливих уже слів: геть, геть!...

МІНЕРВА.

С. Х-ові.

Ще того весняного вечора, року божого 1750, зїзджаючи в почоті полковника Вишневського з закарпатського нагірря до Угорської рівнини, та побачивши далеко на обрії Токайську гору, — відчув нараз Григорій Савич Сковорода, що він в Токаї довго не затримається.

Вдивляючись здаля в трикутник злиття Ляториці й Бодроги, де в серпанку передвечірньої імли маячило місто, пригадав собі Григорій Савич, що це почуття тимчасовости було охопило його вперше перед багатьма роками. Це було такого ж весняного вечора, коли він, натхненний жадобою знання юнак, ступив із тремтінням серця на зелене подвір'я київської академії, від якої очікував, що ось-ось одімкне йому всі двері від скарбниці знань і чеснот. Але нічого з тих надій не справдилося, і мав рацію таємничий голос, коли шепотів йому тої хвилини: »Не тут, не тут...«

Цей же самий голос торкнувся знов душі за два роки пізніше, коли, покинувши Академію, подався він до »Північної Пальміри« — Петербургу й зпід повсті кібітки побачив, мов тую острогу, гострий шпиль адміралтейства. Той голос дуже вразив його. Бо ж він з такою радістю залишав був осоружні стіни Академії та подався в широкий світ. Ні, передчуття таки мало правду, бо швидко переконався

придворний співак, що не серед петербурзької імлі, не під зеленкувато-синім небом півночі, не в ласці чужої цариці й відчуженого гетьмана знаходиться тая життєва вість, якої так палко прагне його душа.

І ось він назад повернувся до Академії, ще раз чув той сам голос остороги, щоб по-друге покинути свою *»Alma mater«* і податися нарешті до чужих земель. Приймаючи пропозицію полковника Вишневського їхати як перекладчик з царською місією закордон, — чекав з тривогою Сковорода, що ось-ось озветься в нім знов знаний внутрішній голос і нагадає своє осторожливе: *»Не тут, не тут! . . .«* Але нічого не сталося й він з радістю вирушив у далеку путь.

Одразу, на перших кроках по тих землях Священного Римського цісарства, через які йшов шлях місії, очікував Сковорода, що побачить новий, інший світ, радісніший, ніж у себе вдома на Україні, або й на Московщині, де *»багатому кланяються, а бідного зневажають, неуків дають нагороду, а вислуга годується жебрацтвом, розпуста пеститься на мягких перинах, а невинність томиться за ґратами.«*

Та ніякої особливої різниці між чужиною й батьківщиною не помітив одразу Григорій Савич. На перший погляд йому навіть здалося, що тая чужина і бідніша й сумніша, ніж його Україна. А сталося так тому, що дорога місії йшла перше через Червлену Русь, захопила глухий кут Польщі, а після пішла серед буйної природи забутої Богом і людьми Угорської Руси.

Але своє розчаровання він ще скривав. Європа — велика, й серед багатьох королівств і народів знайде таки він можливість пізнати мудрість, справедливість, всі чесноти життя, що роблять людей достатними, щасливими та розганяють темряву, гноблення

й визиск... Не озивався й голос остороги, ніби підтримучи надію, що все бажане знайде він за цими кордонами, які так давно прагнув переступити. Тому й радісно вїхав Сковорода до Токаю, але коли той голос озвався знов, — то видалося йому місто чужим і байдужим.

Та день за днем утікав од приїзду до Токаю, а Григорій Савич потрохи втягувався в свої обов'язки. Бо не так дяківські повинности при старій Токайській церкві, що її цісарська влада передала для вжитку місії, як перекладчицька праця відбирали від нього багато часу та уваги й не лишали місця до інших думок.

Місія Вишневського була вислана закордон для закупна вина для царського двору й православних церков, а також, щоб узяти в оренду російського уряду кілька славних токайських винниць. Це вимагало від Вишневського багато турбот, розмов, оглядин, торгів, умовлювань і відвідин, при яких товмачем завжди мусів бути Сковорода. Бо зі своїм знанням лише французької та московської мови почував себе Вишневський цілком безпорадним серед того многоязичного Вавилону, яким видався малий Токай навіть і поліглотові Сковороді.

Стало чимось звичайним, що одної й тієї ж години мусів часом Григорій Савич перекладати й галасливий потік слів токайського жида, в устах якого знайома німецька мова здавалася чудернацькою плутаниною й кучеряві латинські періоди освідченого угорського шляхтича, й віденський діалект присланого до місії з Відня урядовця. Доводилося часом зібрати й розгублені знання й старої гебрейщини, але найчастіше доводилося перекладати з тої, йому здавалось, мішанини словянських і угорської мов, серед якої пізнавав він усі первні всіх словянських

язиків, але свого »язика малоросійського« найбільше.

З Вишневським довелося обїхати Сковороді цілий довколїшний край, подивляючи славне Токайське винарство, оглядаючи орендовані винниці та приглядаючись до людей, звичаїв і природи Токайської околиці. Опинившись за містом, брудним і по жидівському метушливим, переносився враз Григорій Савич у свої рідні Чорнухи на Лохвиччині. Тая ж жарка блакить лїтнього неба здіймалася над Токайськими винницями, як і над ланами Полтавщини, білі русинські хати здавалися перенесеними сюди з його рідних Чорнух, так само майорили золоті соняшники й маячили на обрії довгі журавлі криниць та розмірно коливалися в ярмах зустрічних возів круторогі угорські воли. І посполитий люд околиці був усім, усіма проявами свого життя той самий, що й на Україні. Він лише під угорськими маґнатами зазнавав і обман і призирство, зневагу й визиск, все теє, що відчував Сковорода, зазнає швидко й його батьківщина в недалекій уже панщині.

Як поступало лїто, жарке й промінисте, зменшувалося Сковороді роботи. Праці по винницях були скінчені, церковні служби раз за тиждень не вимагали багато турбот. І тепер Токай почав здаватися йому остаточно чужим і знов потягло його до широкого світа.

Від недоученого клерика, що був токайським міським писарем, довідався не що давно Сковорода про славне задунайське місто *Tugnavia*, *vulgo* Трнава. Має бо теє місто пребагато гарних костелів, по них чудотворні образи, живе в нім багато вчених богословів і філософів. Та ще більше відоме воно своїм університетом, що його перед століттям заснував славний Петро Пазмань і дав у ведення єзуїтам.

Але ані костели й чудеса, ані чесноти єзуїтського ордену й слава »словянського Риму«, як іноді, натхненний старим токайським, називав Трнаву писар, — не цікавили Сковороду. В іншій формі й іншій обрядности знав це все Григорій Савич удома. Вельми цікавив його лише університет. У церковному архиві знайшов він і стару, безліч разів дерту і знов ліплену мапу Угорщини, оздоблену красним, кучерявим написом »Specialis Mapra Geografica«. На ній у куточку причаївся й чотирикутник з написом Turnavia. Григорій Савич повісив мапу на стіну й усе частіше почав придивлятися до неї, міряючи віддаль від Токаю до Трнави... Але все не міг відважитися.

Аж одного вечора, коли по південному швидко спадав смерк на затихлу околицю, узяв Сковорода, виграючи на своїй нерозлучній сопілці, один давно вже забутий акорд. Щось у тих нутах було такого, що враз розбудило в нім усі надії, які покладав він колись на закордон... І Григорій Савич усвідомив, що в Токаї нема вже чого йому робити, нема чому вчитися, нема чого сподіватися... І того ж таки вечора просив він Вишневського, щоб одпустив його з Токаю, навіть зовсім звільнив від служби.

Усіма спокусами вмовлювань і обіцянок намагався полковник затримати Сковороду. Нічого не помагало. Хоч офіційно й був Григорій Савич лише дяком при місії, але всі вважали його положення за щось тимчасове й невідповідне для такої вченої людини. Вишневському навіть і до голови не прийшло, що він може затримати свого дяка силою.

А на другий день нашвидку попрощав Сковорода всіх своїх знайомих, поспішаючи, ніби боючись, що запізниться з відходом і щось важливого стратить. Лише довше побалакав з писарем, напослед розпи-

туючи його про Трнаву, університет, професорів, спудеїв і старанно занотовуючи все потрібне. Писар теж намагався затримати його. Він висував навіть такий, на його погляд важливий, аргумент, як те, що Сковорода не бачив ще славного празника винозбору, що відбувається під осінь у близькій до Токаю Маді. Свята, на яке, крім безлічі посполитого люду з околиці, приїзять графи, князі й високі достойники навіть зі столичного Прешпорка . . . Все було марне . . .

Склавши в свою тайстру трохи білля, кілька книжок, зароблені гроші та засунувши за пояс нерозлучну сопілку, вирушив Григорій Савич з Токаю по своєму давньому звичаю *»per pedes apostolorum«*, це значить пішака. Через Будапешт, Остригом, Паркань, Комарно прямував він до Трнави.

Дорога була радісна, як була взагалі для Сковороди радісною кожна мандрівка зі своєю зміною обріїв і новотою думок: А тут ще була й природа, ціла околиця, так подібна до рідної, був безпосередній стик з посполитим людом, але найбільше те невідоме, що манило його вперед. І все це робило цю мандрівку найцікавішою з промандрованих досі.

Не зменшила цієї радості й Трнава. Місто випало як розкішний сад на тлі недалекого передгір'я, а всередині було навіть чистіше, ніж він сподівався, бо, не зважаючи на велику кількість костелів, це ж було місто переважно жидівське. І на нім бачив Сковорода, що не помилявся, думаючи про цілу країну: *»Село словянське, місто жидівське, уряд німецький, а пан угорський.«*

Та прийняття його в університетських колах було гарне й навіть сердечне. Такого він зовсім не сподівався. Правда, отці каноніки й пралати універси-

тетської колеґії спочатку з подивом і недовіррям придивлялися до неблискучого зовнішністю чужинця, але досить бувало перших хвилин розмови, як недовірря уступало місце подиву, а подив пошані до цієї людини, що мала таку блискучу ерудуцію та заворожуюче поводження. А проте цей чужинець з далекої землі бажав лише одного: повчитися в славному університеті, доповнити свої знання, що він їх звав ще »скудними«.

У знайомствах, відвідинах, диспутах, швидко утікав час і, зголоднівши в Токаї за »пищею духовною«, радісно почував себе Сковорода серед ученого оточення. Вже почали Сковороді закидати, що тільки б стати йому магістром, а тоді й на тривало він може звязати своє життя з університетом, Трнавою і цісарською землею. Розумним отцям єзуїтам хотілося б мати при університеті цього вченого схизматика, як засіб принади до своєї школи й некатоликів, як пропаґанду серед східньої схизми.

Байдужий до зовнішньої обрядовости, не цікавився Сковорода високою політикою воюючої церкви й ніколи не протестував проти цих прихильних натяків, та нарешті з радістю прийняв своє зарахування до студентського конвікту. Треба було лише ректорової згоди, але ректор, виїхавши до Прешпорку, не повертався довго до Трнави та давав знати, що затримається в Прешпорку довший час. Щоб самому вирішити свою справу й zarazом побачити столичне місто, вирушив Сковорода до Прешпорку.

Осінь була вже в повні розвою й цілком захопила Сковороду. Такої барвистої феєрії осінніх барв він у себе вдома не бачив. Ніколи, здавалося, й повітря не досягало там тої прозорости, яку спостерігав він у той день над гребенем близьких гір, коли здаля-

здалека вгледів лісисті відроги, під якими лежало столичне місто Угорщини — Прешпорк.

І ось нарешті з горба Трнавського шляху виблиснув перед Сковородою сріблястою сіттю своїх рукавів многоводний Дунай, велична будова королівського замку випялася над Прешпорком у всій своїй могутності, потім потяглися назустріч низькі доми передмістя, такого подібного на Київський Подол, далі горбатий брук півсутінком вечора вкритої Угорської вулиці й нарешті похмура Михальська брама...

А ще через півгодини рекомендаційний лист і плінна латина зєднали Григорію Савичеві найщиріше прийняття в господі отця каноника, якого він знайшов по вказівках з Трнави серед тої плутанини вуличок і переходів, що роїлися довкола катедрального костела.

Від привітного господаря довідався також Сковорода, що ректора він може побачити завтра ж рано на відправі в катедралі. Й як тільки він почув це та глянув через вікно на осяяну місяшним сяйвом масу цього собору, що заслонював собою пів овида, як тільки усвідомив, що завтра рішиться його доля, — хвиля радісного піднесення охопила його й уже не залишала цілий вечір.

Коли господар відвів його нарешті до комірки під стріхою, побажав доброї ночі й вийшов з попередження про небезпеку пожежі, то Григорій Савич, не зважаючи на втому, не ліг одразу. Він загасив лойову свічку, розчинив дрібно рямоване вікно й вихилився на двір.

Під потоками місяшного сяєва гонтові дахи будинків здавалися вкритими сріблястою лускою, велетенська тінь соборної вежі простяглася аж попід замок, десть далеко, за мурами міста, калатав

у било вартовий, але від сухого коцання дерева об дерево врочиста тиша осінньої ночі видавалася ще тихішою... І Сковорода мимоволі захопився цим миротворчим настроєм.

Ось нарешті привів він корабель своєї душі до пристані. Ректорова згода — це ж тільки формальність і через пару днів він буде в спокійно-мудрому колобігу університетського життя. Так буде добре. Куди-бо він не кидався досі, а все повертав до науки, до збирання знань, все надила його до себе лише одна мудрість — Мінерва. То ж власне й з Академії одійшов він лише тому, що нічим уже не міг у ній задовольнити свою жадобу. І до Петербургу манило його ніщо інше, як тая ж владна Мінерва. Вона ж вказала йому й шлях закордон, аж до далекої Трнави (чи хто в Чорнухах коли чув про неї?)... Тут і залишитися?... Далеко від батьківщини?... Служить чужині?... А чому ж і ні... Чото шукати?... Усюди однакові люди!... Усюди!...

Так легко дихати чистим повітрям осінньої ночі, так радісно й мирно на серці, що здається ступив би на сріблясту дорогу, яку місяшне сяйво розстелило по дунайських хвилях, і пішов би, помандрував у королівство мудрої Мінерви...

Він одвернувся від вікна, щоб іти на постіль і нараз мов закам'янів. Так ясно, як ще ніколи перед тим, зазвучав у його свідомості знаний віддавна голос. Ясно, як ніколи раніше, почув Сковорода обережливе »Не тут, не тут!«... Непереможне почуття тимчасовості знеслося на нього як тихий морок і витиснуло всі думки, всі почування, всі настрої, щоб ясніше чути було таємничий голос таємничої остороги...

Сковорода прикрив рукою очі, ніби заслонюючи їх від якогось осліплюючого сяйва, постояв ще

хвильку, потім повільно роздягся й схилювся біля постелі, як дитина, що повільно проказує молитви. Почуття тимчасовости вже проминуло, але цілком вже інші думки запанували над немов освітленим мозком. Ось сьогодні лише, тут у цісарській землі починає розуміти він нарешті, чий то був голос, навіщо попереджував його й куди кликав

То не туга за Мінервою-мудрістю гнала його з місця на місце. То сама його душа Мінерва, сповнена вкрай назбіраними скарбами, тягла його роздати їх по тій землі, з якої вона вийшла. Відплатити їй за радість вечорів, гармонію співу, насолоду пізнання, шукання правди . . .

О, він знає тепер, що ця відплата мусить не тут, у цісарському місті, за мурами колегій . . . Не діалектикою Академій і не розмножуванням мудрости шкільних лав. Ні, повернутися додому, до »рідної тітки« (так іноді, жартуючи, прозивав він Україну), проходити знов тими рідними ланами, яким так бракує радості й ласки, знання й розваги, задоволення й щастя . . . Усе, що назбирала душа по мандрівках, віддати тій землі, вхопити її кігтями мудрого Мінервиного птаха і до кожної ранки вкапати свою краплину мудрости й любови . . .

О, ве́ди ж мене, душе́ моя, Мінерво вірна! . . .
Ге́ніє мій непоборний! . . .

— — — — —

Міська брама Прешпорська ще була замкнена й Григорій Савич мусів чекати встановленої для відмикання години. Того ранку він був першим, що переїздив дунайським перевозом на другий бік . . .

Сходило ясно-холодне жовтневе сонце, а Скородо́да, прямуючи через міські луки, до віденської дороги, здавалося, йшов йому назустріч . . .

ВОЯК ВІДХОДИТЬ.

Валерії Лисянській.

Деревляний поміст залізничного перону гудів під військовими черевиками. Вояцький натовп розташувався тісним колом. У нім двійко танцюристів літало навприсядки в скаженому танку. Бандури вже не дзвеніли, а вичерпано гули, мандоліни лише зойкували. Музики, навздоганяючи темпа, попридали до своїх інструментів чубатими головами. Вони, здавалося, втиралися в них зубами... Танок шаленів. Жаден з танцюристів не хотів піддатися. Кашкети були геть, мокрі чуби лізли по спітнілих чолах до самих очей. Тому обоє високо задирали голови й стріпували чупринами. Одному розвинулася обгортка від черевика. Вона гадюкою викручувалася за ним. А стоголова вояцька юрба плескотом у долоні, гуком, тупотом і підсвистом підбадьорувала танцюристів...

Тої осені затухала на Сході луна Великої Війни. Вона кілька разів відбилася від »Керзонової стіни«, нарешті зібралася в огнищі Ризьких пертрактацій і загасла. По цей бік стіни один нарід уставав із могили. По той бік — другого засипали до неї. Але він брав з собою віру в прийдешні весни...

Тепер же зі Сходу везли недобитки його армії. Бо земля його була підбита, доля пошматована. Ще вчора запобігали в нього ласки численні друзі. Сьогодні ж армія подоланого союзника була для

них хіба тягарем. Учора ця армія віддано й завзято боронила й їхні землі. Сьогодні її обкидували при- зирливими прізвищами. Бо їх уже й не боялися. Перед кількома днями їм зробили несміливий натяк на складення ніби вже непотрібної зброї. Приго- ломшені катастрофою власних надій, вони віддали її непохাপливо швидко й з несподіваною покорою. Військо ж без зброї лише череда, отара, зграя, юрба . . . Тому союзники ще й погорджували ними. До того всього вони не знали куди їх подіти й везли за дрти.

Їхні команданти не мусіли витратити багато зу- силь, щоб тримати вкупі свої сотні, куріні, полки. Був пізній підзімок. Приморозки вже дошкулювали в непалених товарових вагонах. Ще більше дошку- лював голод. У трьохрічній боротьбі вони загар- товано зносили ще тяжчі хвилини. Але тепер насту- пила реакція й грізна катастрофа викликала без- межну втому. Уже не було задля чого зносити голод і холод. Вони нестерпно тиснули на охлялі вояцькі істоти. Усі й боялися задротованих таборів інтер- нації й чекали на них. Щоб нарешті очунятися від приголомшення й позбирати до купи порозкидані думки. Дати відпочинок знесиленому тілу. Тому то всі трималися натовпу похмурого й пригнобленого. Вони дозволяли везти себе в півнезнане майбутнє. Там видко буде. І поволі сунули зі Сходу мовчазні ешелони з рештками розбитої армії. Лише зрідка вибухали вони цими бурхливими проявами — тан- ками звихреного степу.

У піврозсунутих дверях товарового вагону, саме над ревучою юрбою, стояв, спершись об одвірок, вояк. Він один не плескав у долоні й не підспівував до такту розгонистого танку. Він, здається, навіть і не припускав до своєї свідомості розперезаної

сцени перед очима. Такі вибухи вояцьких натовпів він пізнав уже давно. І не лише серед своїх. Тую ж очайдушність безнадійного кінця відчував колись вояк у англійському »Tirreghau«, з яким покидали нездобуті Дарданені здецімовані бритійські полки. Вона ж опановувала й здеморалізованих московських вояків та котилася за ними їхнім огидним »Яблачкам« через розгроми сімнадцятого року.

Шаленістю темпа й соромітністю глузливих варіацій усі вони ніби хотіли заглушити в собі ганьбу й біль поразок. Вояк добре знав, що це вже остання реакція колись бурхливої енергії на всевладну охлялість душі. Він добре знав, що за нею прийде довга пора лише мертвячого животіння. Вона ляже порогом на розмежжі двох діб. Хоч вічною не буде. Але як довго триватиме. Тепер же, мов поранений звір, шукала охляла душа юрби затишного пристановища, де б могла зализати свої рани. Табори мали бути їй цим Ultima Thule.

Сам вояк теж був дуже охлялий. Уже п'ять років без перестанку воякував він по всіх фронтах на схід від Альпів. Але й охлялість не спромоглася знищити в нім ненависти до таборів. Він пізнав їх добре: союзничі й ворожі. Різниці між ними були малі. Лише що в ворожих не бувало дволичного союзницького приятельства.

Вояк давно навчився голодувати, вмів зносити холод, навик до повсякчасної перспективи смерти. Але ще й досі не звик до бруду. До почуття огиди від власного довго немитого тіла. Це було відчуття тонкої верстви якогось огидного, невисихального ліпила. Воно навіть у студені ночі приліплює до тіла завошивлену сорочку, а ранком міцно скліплює запалені повіки. Це почуття безмежно гнітило. Вояк десь чув, що на середньовічних урочистостях ви-

ступали іноді позолочені на голе тіло люди. Після вони вмирили в тяжких муках під тонким непропускальним шаром позолітки. Воякові часом здавалося, що й він так само дуситься під липкою плівкою бруду на власному тілі. Тоді він злобно засовував руку за пазуху й зішкрябував з розсверблених грудей цю липку мішанину відмерших клітин, смердючих кислін і товщів.

На поході й в окопах вояк найчастіше забував про фізичний бруд. Війна, на щастя для воюючих, залишає обмаль часу для самообсервації. Усі роздуми про війну повстають головно в добі спокою, та й то найчастіше в тих, що війни ніколи не зазнали. Для вояків же надходить на це вільніша доба за дротами. Вояк боявся цієї пори й ненавидів її.

Була ще й інша причина, яка підсилювала цю ненависть. Війна забиває часом фізичну істоту людини. Та табор може бути ще страшнішим: за його дротами жива людина обертається в живого мертвяка. Бо тим, які за дротами опинилися, надають вони або опінію відлюдків, небезпечних і огидних, або опінію худоби, брудної й покірної. Останнє звичайно буває ближче до правди. Але обидві дійсності викидають людину поза межі життя. Залишається лише безголове збіговисько анімальних істот, що рухаються на границі фізіологічного. І чим більше таке стовпище, тим менше в нім людського. Табор був для вояка примусовим збіговиськом на межі життя й смерті.

Воякові все була байдужою кожна думка про його власну особу. Але й перед обличчям смерті він вже навчився заховувати тую гідність самопошани, якою визначаються справжні *morituri*. Тому він жахався, що помимо його волі табор понижуватиме

цю гідність, намагатиметься довести її до скрайної, худоблячої межі. Перспектива цього духового насильства, перспектива повільного, часом нічим не стримуваного опускання по шаблях людської гідності, викликала в воякові безмежну ненависть і огиду. Може він у своїй уяві перебільшував. Але, згадаючи тепер це бездіяльне стовпище — табор — опановане нестримністю сплетень, заздрости, голоду й сексу, уявивши себе його інертним членом, вояк забув про оточення, перестав чути й бачити...

Він вдивлявся очима спомину й уяви в велитенське таборове зоо з кількома тисячами збідачілих *hominum sapientium*, які поволі зсовувалися до рівня безвідповідальних *hominum animalium*. Вояк стискав п'ястуки від ненависти й здригався від огиди. Перед роком він був утік з такого табору, перед двома — з подібного ж. Йти туди по третє, та ще й добровільно!... Вояк обурювався. Бурилися в нім заклади його людської істоти, що роками звикла борикатися з смертю й не могла стерпіти навіть перспективи безборикального вегетування. Треба, значить, знов утікати. Ще тепер, ще сьогодні, ще зараз. Поки не замкнулися за плечима таборові ворота. Поки обрій зору не звузився до задротованого простору, а обрій інтересів до мінімуму анімальних потреб. Утікати!

Зі свого підвищеного становища вояк озирнув околицю. З одного боку потягу цегляна будова двірця заслоняла горбкуватий обрій. Був дуже тихий, безвітряний день. Студене сонце стояло в листопадовому зеніті. Воздух чистий і прозорий, ніби його й не було. У нім надзвичайно гострі й виразні виступали земляні хвилі горбів праворуч і ліворуч від будов двірця. Переперезані вузькими

смугами піль, вони здіймалися ген-ген аж за обрій. Це ось те передсвіття, з якого мають розбігтися його шляхи в невідомий світ.

Вояк давно й багато думав про це. Він безмежно прагнув зануритися в непізнаний ще обрій. Але покищо лише мріяв. З однострою школярського він колись зразу переодягся в військовий. Опіку батьків і школи на цілих п'ять років замінив на суворіше, але знов таки опікуване життя. Спочатку це була примусова опіка чужої армії. Після добровільна й натхненна боротьба за власну батьківщину. На цих вояцьких шляхах цілий час чатувала опіка смерти. Забагато й зачасто. Аж нарешті вояк до неї звик. Знав її добре, бо кожної хвилини бачив її при собі переможну й раптову, але не вірив у неї. І від довгої звички необхідність смерти перестала бути лячною. Зате легеньким, дразнячим острахом ставала перед вояком необхідність життя. Необхідність іти до нього, зануритися, самому собі бути начальником і підлеглим. У нім ніхто не даватиме приказів. Наказувати мусить кожен собі сам. І ця перспектива волі бентежила. Люди взагалі не люблять наказувати. Наказують лише боги й герої. Та й то ці останні ще мусять вчитися того божеського мистецтва . . .

Перон гудів далі під вояцькими черевиками. Юрба ревла. Один з танцюристів таки заплутався до розвиненої обгортки другою. Він незграбно підскочив, шарпнув, і обоє покотилися по долівці. Музика зойкнула й стала. Але замішання тривало лише мить. Не встигли ще чубаті й встати, як на їхнє місце вискочила з натовпу нова пара. З свіжими силами пішла вона жваво навприсядки. Музики шарпнули за струни й одразу взяли попереднє шалене

темпо. Натоп заплескав, затупав, засвистав. І над околицею знов звисли глузливі варіяції безконечного приспіву:

*Гоп-сиса, пята лиса,
як не віриш — подивився.
Була одна волосина
та й ту гнила відкусила...
Гоп, гоп, гоп!!!*

Раптова перерва таки торкнулася воякової свідомості. Забагато вже було тих роздумувань. Досить. Ешелон давно вже можна було залишити його власній неминучій долі. По дорозі так легко загубитися. Не треба й ніяких приправ. Цілий вояцький маєток — маленький клунок з подертою білизною й парою книжок — не вартий би був того, щоб ним клопотатися. А так би легко було відійти. Ось так: просто податися за ці горби, до першого села, міста... Далі, все далі, на захід, до Заходу... Так як вони давно вже були змовилися з приятелем. Але той уже цілий тиждень лежить. Усе гірше та гірше йому. Вже й говорити не хоче. Лише спротивляється кожній спробі залишення в шпиталі. З своїм курінем, з яким був пройшов цілу свою землю, не хоче розлучатися. Тому й лежить у кутку переповненого вагона. І вже ніхто не має духу допроводити його до лічниці. Та й де вона? Ні, хорого друга не можна покинути. Поки не видужає він, треба бути при нім, як все останні роки були разом, вони — нерозлучні друзі.

Вояк швидко відступив від одвірка, засунув двері вагону, й обернувся до стемнілого нутра. У вагоні не було нікого. Лише розстелена солома з порозкиданими на ній річами, та розвішані по стінах торби й плащі давали знати, що тут міститься багато

людей. Аж надто багато. Тепер усі були на дворі. Але в самім кутку праворуч, на грубій верстві свіжої соломи ніби ще спав якийсь лінюх. Не будили його ані викрики юрби, ані музика на дворі. Вояк швидко підійшов до нерухомого спача й нахилився над ним, відслоняючи край ковдри, насунутий аж на лице. З відслоненого вікна напроти падав на нього жмут світла. Вояк відшахнувся. Лице спача було біло-жовте, без краплини крови. Очі засклеплі. З них зоріла смерть. Уста ворушились, намагаючись до слова. Але замість звуків мови на них ставали бульки гнідо-сірої слини. Бо з кутків уст повзли два ріді струмки, затікаючи огидними смугами за худу, тонку шию.

Вояк звик до всіляких видовиськ смерти. Але ляк і жаль прошив йому серце від цього погляду на вмираючого друга. Бо не було сумніву, що він конав. Вояк вклякнув і нахилився до хорого. Грізним дурманом тління пахнуло на вояка, але він себе переміг, пригинаючись до самих уст хорого:

— Друже любий! Що з тобою? Що?

Але хорий уже не міг відповідати. Не міг навіть зворухнути головою. Лише очі обернулися в очіцях і спинилися на воякові. Бульки безнастанно виступали на вогких устах. Раптом ціле його тіло струснулося, випялося луком. І жахливий приступ кашлю затрусив тілом хорого. В його грудях щось немов урвалося, видавши звук, подібний до того, як в крамниці деруть перкаль, і захлиснуло хорому горло. Його очі округлилися від якоїсь напруги, щоки надулися ніби наповнені воздухом і нараз опали. І струя буро-зеленої течі порскнула з його уст, заливаючи прикривку, розхристані брудні груди й бризкаючи на простягнені воякові руки.

Вояк налякався. Не було сумніву, що це кінець.

Треба було рухатися, кудись бігти, щось робити. Але він не ворушився, не відтягав навіть своїх мокрих рук і лише, клячучи, з жахом вдивлявся в це чуже обличчя, яке ще вчора, навіть ще сьогодні рано було обличчям його друга. Тепер Гіпократова маска вкрила знайомі дорогі риси, й під нею не можна вже було пізнати життя . . . І вояк збентежено повторював:

— Друже любий! Що з тобою? Що?

Але відповіді не було. Хорому лише хрипіло в грудях і булькало на устах. Він був уже до всього байдужий.

Вояк швидко підвівся з колін, наспіх обтер руки брудним рушником, розсунув другі двері, які виходили на протилежний від двірця бік. У вагоні стало світліше. У якусь пімяту мідницю він налив з відра води, намочив до неї край рушника й почав обережно обтирати лице друга. Від холодного дотику легка конвульсія перебігла по обличчі хорого, але очі зістали невиразними, як і раніше. Вояк ще хвильку постояв над ним, після схопив шапку і вискочив з вагону. Він поспішався на кінець потягу. В однім з останніх вагонів був там лікар.

Не було, здається, нічого більше глузливого, як становище лікаря в цім війську. Без ліків, без матеріалів, без помішників мусіли придивлятися вони тисячам людських кінців. З розумом, знанням і свідомістю мусіли безсило слідкувати за відпливанням життя й не мали змоги його затримати. Бували присутніми при тисячних транспортах до землі людських решток, решток колись молодих, сильних і натхненних юнаків . . . І не мали можливості зменшити їхнього числа . . . Від того можна було збожеволіти. Можна було зненавидіти свій величній фах, який тепер своєю безсилістю побільшував найстраш-

ніші муки світу: муки безпомічності. Можна було хотіти, щоб забулася вщент уся лікарська наука. Можна було хотіти... Але проте все знати, розуміти, аналізувати, та ще й збагачувати пам'ять видо-виськами тріумфального походу гниття, розкладу й загибелі.

На стан безнадійної відсутності ліків і знаряду реагував лікар похмурою рішучістю. Коли не мав уже нічого, абсолютно нічого, крім своїх кількох лянцетів, він хапався за рушницю й як простий вояк ходив з лавою у наступ. Тоді серед метушні й чаду перемоги кидався перший до ворожих засобів. Але як щастило захопити у ворога лікарські середники — мінявся. Тоді на деякий час знов почував себе дужим на змагання з смертю. Тоді не відходив від хорих і покалічених істот, забуваючи про власне існування. Коли ж усі засоби знов спотребовувалися, або були страчені у відступі й погромі, — він, безсилий і знесилений, ставив глузливі діагнози, щоб хоч цим забити тую безпомічність, яка його катувала:

— Болить? — болячка!

— Свербить? — сверблячка!

— Хрипить? — хриплячка!...

Їх він закінчував своїм безапеляційним: »здоровий, здоровий!« Далі вже звичайно, не хотів розмовляти. Кожен, хто ще міг тоді ходити, був здоровий. Ради не було. Хоч часом хорий вояк пробував нарікати:

— Пане сотнику! Але ж так мене болить, що й ходити не можу. Пане докторе!

Тоді лікар визвірювався й починав злобно кричати:

— Болить, кажеш? Болить? Добре! Дуже добре!

Надзвичайно! Живому мусить боліти. Помреш — перестане. Геть! Здоровий!

І хорий відходив, приголомшений несподіваною аргументацією. Але лікар не заспокоювався. Він підскакував до гурту тих, які ще чекали від нього помочі й гнав їх:

— Геть звідси! Геть! Коли маєте силу ходити — значить ще здорові. Геть! Не маю жадних ліків! Не маю нічого! Лише сублімат. Пів фунта сублімату. Хто хоче? По одному порошку! Ага, ніхто. Геть!

Хто ще не знав його, той, слухаючи ці злобні, глузливі вигуки, думав собі, що найбільше потребує лікаря сам лікар. Хто знав — зітхаючи, відходив. Сперечатися було зайво, бо найчастіше не мав він нічого, крім свого, безсилового на їхні поторощені, хорі й померзлі істоти, знання. Але його любили. Бо знали, що все те були лише вибухи безсилої, палаючої любови...

Армія ця борикалася на два фронти... Коли зі збройних сутичок з ворогом і виходила вона переможною, то боротьба з хворобами була програна. Бути тяжко пораненим, поважно захворіти — стало страшнішим від смерти. Такого безпомічного вояка армія мусіла покинути. Ніким не опікуваний, гинув він у повільній агонії. Іноді волів смерть від власної руки, на ручній гранаті, аніж перспективу попастися безсилим до рук ворога. І армія забезпечувала себе як її степові предки. Найкращим ліком була горілка, що помагала від усіх хвороб і ран. Пороху до неї не додавали, бо нітроцелюльозовий для цієї цілі не надавався. Вживали чистої.

Вояк шарпнув дверима лікаревого вагону. Двері не подавалися. Він забубонів кулаками. З середини почали їх розсовувати. З щілини дихнуло теплом переповненого людьми помешкання.

— Є пан доктор?

— Я тут, — обізвався голос з кутка. Що сталося?

— Пане сотнику! Він помирає.

— Я проти смерти безсилий. Зверніться до попа.

— Докторе, не говоріть дурниць. Я хочу, щоб ви йшли зі мною.

— Ага, це ви, вояче. Я не пізнав вас, — почувся значно лагідніший голос лікаря. Він знав вояка й безнадійний стан його друга. — Що сталося?

— Ходіть зі мною, докторе! Швидче! Він уже вмирає.

— Ну, добре, добре, зараз іду. Казав же я, що його треба залишити десь у шпиталі. Тепер напевно немає вже помочі...

— Але ж він сам не хотів до шпиталю, докторе. Та й так зле сталося йому лише останній тиждень. Він усе надіявся. Він ще ранком розмовляв зі мною... Докторе. Та ж ви самі знаєте, чого варті тепер шпиталі. Як же я міг його залишити... Та ж він мені більше ніж брат...

Вояк хвилювався.

Лікар і ціла частина знали виключну дружбу цих двох вояків. Одного, що вмірав там на соломі в брудному куті вагону. Другого, що так віддано піклувався ним, а тепер допрошувався тут марної помочі. До вояка почали звертатися:

— Що з ним? Невже вмирає! Я ще вчора з ним розмовляв. Виглядав зле, але не так щоб...

— Це дійсно сталося дуже несподівано, — висвітлював вояк. Ранком ще випив трохи чаю й навіть зїв кавалочок сухаря. Покашлював як завжди. Але не жалівся. Взагалі ж останні дні більше мовчав. »Лиши мене«, все казав мені. Я його перед полуднем прикрив. Думав, що спить... Але з ним сталося щось страшного...

Вояк з лікарем виплигнули з вагону і подалися здовж потягу до хорого. Гамір і музики вже замовкли. Схилялося до вечора. Довгі тіні простяглися від вагонів далеко в поле. У воздусі пролітав гострий віддих першого міцнішого приморозку. Вояк з лікарем знайшли вагон уже напів наповненим. Але в нім панувала важка тиша. Всі знали, що хорий конає. В кутку блимала над ним свічка, примоцована до руштування вагонової стіни... Мінливі тіні совалися по випростаній непорушній фігурі на соломі. Вони сховзали з високого чола, згорбленого двома виступами бровних дуг, на чорні провалля затінених очей, шпичастий ніс, щербину уст і метушилися в панічній безупинности.

Лікар вклякнув біля хорого, знайшов під ковдрою худу руку й натиснув на живчик. Той тріпався ледве помітно. Він засунув руку під ковдру аж на серце і майже не відчув його. Тіло було напите немов якоюсь сторонньою силою. Лікар зняв свічку й підніс до самого лиця хорого. Обличчя було мов з каменя. Випиналися напружені щелепні м'язи, витягнулися стиснені уста, з куточків яких ще тяглися тоненькі смужки течі по обох сторонах підборіддя. Широко розплющені очі не ворушилися. Хорий уже не реагував на дотики, на світло, на звуки. Лікар знов поставив свічку й підвівся. Присутні обернули на нього мовчки запитливі очі. Здавалось, і тиша звучить запитом.

— Що, пане сотнику, — притишеним тоном почав вояк. Що з ним?

Лікар знизав плечима:

— Усі ми вояки!... Це, панове, кінець... Агонія...

Вояк і сам знав, що кінець. Він сам недавно висловлював цю думку. Але не вірив у неї. Тепер же

не було й сумнівної надії, знищено сумнів... Ще-
міт діткнувся його серця раптовим дотиком...

— І немає надії?

— Жадної!... Найменшої!... Абсолютно!... Він
в агонії... — коротко відрубував лікар. І кожне
слово торкалося серця нестерпним дотиком.

Усі стояли безпорадною юрбою посеред вагону,
впившись очима в нерухому пляму обличчя в кутку.
Ах, як часто вони бачили смерть. Але й у сотий раз
її видовисько чомусь притягає так, як і вперше. Чим
частіше хто її бачить, тим тяжче відірватися від
спостережень. Ніби чекає, що ось-ось перед напру-
женим зором відслониться якась страшна завіса...

Момент здавався безконечним спиненням часу...
І в напнятій тиші несамовитим криком ударив раптом
нечіканий хрип уміраючого. Того, що сталося в най-
ближчу хвилину, вояк не забув потім ніколи.

Мов би удар електричного току струснув без-
владним досі тілом хорого. Прудким рухом уміраю-
чий випростався й сів. Він уперся руками об солому
й несамовито випявся вперед, ніби намагаючись
устати зовсім. Голова відхилилася назад, розширені
до неможливості очі впилися в якусь точку над
головами зніяковілого гуртка. Вони вже не були
мертві. Вони спалахнули останнім вибухом відлі-
таючої енергії. Атом життя, що в мент розпаду
увільнює свої могутні сили. Чорна щілина уст ши-
роко розкрилася. Короткий несамовитий викрик на-
казу розтяв жахливе напруження:

— Віддайте все!... Все!... Вперед!... На За-
хід!...

Як раптово вибухнув, так нагло й загас останній
порив. Натхненність наказуючого зору вкрилася
тінню, затухла. Напружене тіло ослабло, й руки
підломилися. Хорий хитнувся, впав знов наознак

і захрипів. Вітер од падіння тіла майже загасив полум'я свічки. По мертвіючому обличчю заметушилися велетенські тіні. Онімільний гурт не ворухився.

Першим прийшов до себе вояк. Він ступив крок уперед, у напрямку до вміраючого, вдарив закаблукми, підносячи руку до кашкета:

— Встать! Струнко! Панове старшини!

Команда струснула гуртком. Вдарили закаблуки. Хтось ще зірвався на ноги й випростався. Всі стояли струнко. Лікар і вояк салютували. Стало так тихо, що воякові причувалося, як шелестять тіні. В урочистій тиші останнього салюту відходило вояцьке життя...

— Вільно! Панове старшини!

Напруження опало. Гурток зрушився з місця. Усі були зворушені й не гляділи один на одного. Лише вояк випадав спокійним. Він був лише дуже блідий, і в палаючих його очах тремтіла рішучість.

Лікар підійшов першим і поклав йому руку на плече.

— Ви знесилені, вояче! Ходіть зі мною. На свіжий воздух.

— Ні, пане сотнику. Я почуваю себе цілком добре. Моя повинність ще не закінчена. Дякую вам.

Він показував рукою на мертве тіло в кутку:

Аж все скінчу, я прийду до вас!

Лікар виплигнув з вагону, а вояки взялися до праці. Вправні руки санітарів умили вбогі рештки, виголили костисте обличчя, вдягли вичищений однострій. Простий, з простими відзнаками, як була простою ця армія, що просто й героїчно стояла аж до знесли на своїх межах. Солому винесли й спалили. Прикривки теж кинули в вогонь. Він на кілька хвилин високо спалахнув перед вагоном, зібравши гурт цікавих. Це було замість предківської тризни.

Вояк навіть був радий, що клопоти не залишають йому часу на думки. Він дізнався, що потяг може стояти на станції ще цілу добу. Тому принесли санітарну ношу, й тіло винесли з вагону. Начальник двірця дозволив покласти його в порожнім вантажнім магазині.

У просторій будові з заґратованими вікнами поклали тіло на низький візок. Колись ним розвозили по пероні валізки й дрібний особовий вантаж. Тіло по груди прикрили військовим плащем. Біля ніг на два перехрещені баґнети, що їх таки потайки везли вояки з собою, поклали шапку. Повіки мертвого не були скліплені. І це робило вражіння, ніби він потайки підглядав, що робиться навкруги. Їх затяжили двома уламками жорстви. Воякові боляче було класти ці гранчасті камінці на мертві очі друга. Але під рукою не було нічого іншого. На високий поручень візка над головою приліпили свічку. Командант частини наказав тримати бодай одному біля мертвого тіла варту. Вранці мав бути похорон. Але нікому не хотілося до холодної ночі. Тому, коли викликали бажаючих, — вояк заявив, що від півночі він сам вартуватиме аж до рана. Ніхто не протестував. Живі вважали, що з них досить турбот про живих...

У вагоні знов стало рушно. Звільнений куток уже був зайнятий. У нім при тій самій свічці грали в карти. Вояк ліг на своє місце, заклав руки за голову й лише в той мент відчув, що страшенно втомився. Ціле тіло нило, як побите, й повіки самі скліплювалися. Він почав міркувати, що має робити завтра, але думки впірнули в якусь безвість. Вояк твердо спав серед вечірнього вагонового гамору.

Він прокинувся від пошарпування за ногу й, не усвідомлюючи нічого, лише обернувся, підтягнув

ноги й уже хотів скрутитися в клубок, щоб спати далі. Але згадав, що прийшла мабуть на нього черга вартувати. Він прожогом зірвався з місця й ледве не повалив вартового, що нахилився над ним:

— Твоя черга. Вже північ. Ти ж сам просив збудити тебе.

— Добре, добре, — зашепотів вояк, поспішаючи одягнути пімнятий одяг. Він ще був у півсні й від раптового збудження й холоду, який враз вдерся у всі щілини одягу, його почало трусити. У вагоні був мороз такий самий, як і на дворі. При неясному світлі блимаючої свічки видко було, як парують віддихи спачів. Вояк швидко обтріпав одяг, надтягнув пасок і вискочив з вагону. Гострий морозний воздух лише залоскотав йому в ніздрях і грудях. Лише тут було знати, в якому воздуху спали в вагонах. Ніч стояла зоряна до безкраю. Рогатий місяць западав за горби. Була надзвичайна тиша. Мабуть на кілометри лунав часом лускот залізничних шин, що пружили від морозу. Потяг темнів довгою мовчазною масою.

Вояк пішов до вантажного магазину. Двері були на защипці. Він відчинив і глянув у середину. Там була пільма. Вичеркнув сірника і побачив, що все було на місці. Пів свічки ще навіть стояло на поручні візка. Вояк постояв хвилю, поки не догорів сірник і знов вийшов на перон, причинивши двері. Трясавиця вже залишила його, але мороз почав дошкулювати через тонкий плащ. Щоб загрітися, вояк швидко замашерував здовж перону, прудко обертаючись на поворотах. Хотів повернути свої думки до близького дня, але думки якось розбігалися. Дуже неочікувано прийшла на нього теперішня самотність. Лише тепер, сам один на порожньому пероні, під миготливими студеними зо-

рями відчув він, чим був йому померший друг. Щеміт знов стиснув за серце й розкуйовдив думки. Хоч би хто вийшов до нього! Жива істина, з якою можна було б перетривати цю гнітючу самотність машерування.

На кінці потягу загуркотіли відсунені двері. Вояк зрадів. Хтось ішов у напрямку до нього. Цигарка жевріла в пільмі. Вояк пізнав лікаря.

— Це ви, пане сотнику?

— Я, вояче. Не можу спати. Зимно й паскудно. Як почуваете себе?

— Нічого, докторе. Ось ходжу й думаю . . . Шкрябає трохи . . .

— Нічого з того не робить, вояче! Це-трохи нерви. Пройде. Де він?

— Там — махнув рукою вояк до магазину. Ранком викопаємо могилу. Тут і поховаємо.

Обоє машерували в ногу здовж перону.

— Докторе, чого він так швидко помер?

— Сухоти, вояче.

— Я знаю, що сухоти, але чому ж так несподівано швидко. Серед нас багато сухітників. Та чого ж так одразу.

— Це була так звана *tuberculosa miliaris*. Її ще звуть гальопуючою.

— Що це таке, докторе?

— Навіщо вам знати, вояче. Хіба від цього буде лекше?

— А може й лекше, докторе. Знана небезпека — півнебезпека. Хоч і минула. Дуже це все було несподівано.

— Ну, добре, вояче. Хоч і не зрозумієте ви всього. Отже він був колись хорий на сухоти легенів. І сам не знав про це. Вилікувався. Цебто туберкульозні гнізда на легенях самі завапніли, осередки

зарази ізолювалися. Але не знищилися. Так може й прожив би ціле довге життя. Та він був перехворів на еспанку. Правда? Усі ми перенесли її. А ця хвороба страшенно знесилює. При ній ще мабуть і застудився. Організм ослаб, відпорність зменшилася, гнізда зарази прокинулися до чинности. Почався лізіс-ропад легеневої тканини. Він захопив мабуть і якусь жилу, що сполучена з серцем. А від того настала діссемінація — розсип бактерій по цілому організмі, по всіх куточках, по всіх органах, куди лише серце жене кров. Тому так швидко він і загинув. Та безпосередньою причиною смерти було запалення мозкової болони. Від того й це напруження тіла й останній вибух... Тепер уже знаєте, вояче?

— Знаю, докторе. Бачу, що допоміг не могло бути. Та від цього мені таки трохи легше. Бо не буду обвинувачувати себе, що може не зробив чогось для його спасіння. І шпиталь не поміг би?

— Не поміг би. Усі ми були тут безсилі, вояче. На себе не нарікайте. Взагалі не нарікайте ні накого. Глядіть самі вирватися з того.

— Як, докторе?

— А так. Залишіть цей потяг і втікайте. Держава ця досить велика. Якось проживете, бо в таборах загибель.

Вояк хвильку мовчав, заскочений лікарєвою порадою, яка так пасувала до його намірів.

— Добре, докторе. Тепер і я вам скажу. Ми з ним (знов рух у напрямку до магазину) давно вже були змовилися, що підемо, як він казав, на Захід. Лише чекали слушного часу. Ще перед півроком, коли ми влітку входили до нашої столиці, ми вірили, що земля наша буде свободна. Усі вірили. І ми з ним також були б свободні. »Батьківщина вже не потребуватиме наших ран«, казав він. Їй будуть по-

трібні наші голови, розум, знання. Та ж ми нічого, нічогісінько не знаємо, докторе. Ми вміємо лише вмирати. Цього тепер може й досить, але потім буде замало. Знаєте, докторе...

Вояк намацав якусь загублену нитку спомину й тепер ухопився за неї, щоб нічого не стратити з вируючих думок. Він говорив швидко, похапцем, сам себе часом перебиваючи й повертаючись знов до висловленого. Він ніби поспішався оформити свої думки звуками мови, щоб надати їм виразності й переконуючої необхідності.

— Чого ж ви хотіли шукати на тім Заході?

— Перш за все, ми хотіли там учитися. Він — філософії. Я — якоїсь технічної галузі. Ми, перш за все, потребували знання...

— Ви ж могли вчитися вдома.

— Могли, докторе, але це ще не було все, до чого стремів мій друг і я. Коли наша боротьба лише-но зачиналася й ми обоє пішли до нашого війська, то, я пам'ятаю, він радів з того, що починається боротьба з Сходом. Він казав, що відродження нашої землі це й є пробудження з тяжкого східнього сну... Ми самі колись були Заходом. Найпереднішою його чатою на сході. Заборолом волі для нього. Наша свободолюбність була зразком і для інших... Якщо хочемо самостійно жити й творити з Заходом — мусимо пірвати всі зв'язки з тим Сходом, який обаламутив нашу душу. Це Схід затокмачив нас, забив, задоптав у своє монгольське болото. Якщо хочемо існувати — мусимо знов повернути на Захід. Історія наша мусить знов початися з тої точки, від якої перед півтрьох віками ми були змушені повернути на Схід. Тому йти на Захід, казав він, це значить не так учитися техніки матерії, як техніки духа...

Вояк запалився й уже навіть не завважував біля себе лікаря. Він бачив перед собою переконане обличчя живого друга. Він сам собі тепер повторював його повсякчасні думки.

— Коли в боротьбі з Сходом ми опинилися одні, так жахливо одні, гинучи тяж і в охороні того ж Заходу, він казав, що в своїй самотності винні ми самі. Занадто довго звик Захід дивитися на наш нарід, як на частину великої підазійської маси. Винні ми самі. Наші байдужі діди й байдужіші діти. Що допустили до такого погляду на себе. На нашу боротьбу дивиться Захід, казав він, як на цілком внутрішню річ сходу, як на криваві, але для Заходу безвартісні заколоти східніх племен. Чим довше вони битимуться, тим, мовляв, для Заходу менша від них небезпека. А коли вже насунулася катастрофа, друг мій ставив свої твердження ще гостріше. Він казав, що тепер уже більше, ніж коли б то не було, ми потребуємо йти на Захід. Щоб нагадати йому, що загрожує в разі нашої поразки. Щоб, нарешті, вчитися від нього, як треба перемагати й знов пригадати, як творити. Згадати все те, що ми так ґрунтовно встигли забути бігом двох століть влади Сходу над нашим народом... Тих думок я, скажу вам докторе, навчився від нього. А до того ще ми однаково боялися таборів і ненавиділи їх. Ще мабуть перед двома тижнями ми умовилися, що вирушимо при першій нагоді. Будемо всіма засобами підтримувати один одного. Він був сильніший духом. Я — тілом... А тепер я залишився сам. Так раптово все це сталося, докторе, що я не можу ще прийти до себе... Та чи ви не нудитеся, докторе?

— Ні, кажіть далі. Я слухаю вас з цікавістю. Покійник був не абиякою людиною.

— Справді, докторе. Це була надзвичайна людина.

Хороба знищила його. Знаєте, що казав він мені, коли ми з ним у останнє розмовляли про нашу мандрівку на Захід?

— Що?

— Ми розглядали тоді мапу Європи. Показуючи на окремі міста, він казав як йому видається, що кожне місто має свій особливий запах. Берлін йому пах літнім дощем, що схне на гарячому асфальті, Брест — смолою, Гамбург — конопляним мотуззям, мокрим від імлі, Париж якоюсь приємною мішаниною весняної торговиці... Я вже й не памятаю всього. Але як дійшов до Мадриду, то сказав якось дуже просто й задумано: »А Мадрид пахне смертю«... Мені стало ніяково. Щоб розважити його, я почав жартувати. Але він стояв таки на своїм і пояснив мені цю асоціацію. Знаєте ви, докторе, Гойю?

— Трохи... З репродукцій...

— Ото ж він оповів мені про одну річ цього еспанського маляра, яка, мовляв, усе йому згадується, як він чує про Мадрид. Він зливає уяву про неї з уявою про Мадрид. Вона зветься »Нада«. Знаєте, докторе?

— Мабуть ні...

— Я теж не знаю... Але він так живо описав мені її, що я ніби бачу перед очима. Це — натовп людських постатей скупчився біля могили в якомусь очікуванні. А з розкритої труни підноситься труп у розкладі й облізлою рукою простягає до юрби аркуш паперу з написом: »Nada« — »нічого«... Мені стало лячно за друга. Я знов спробував його розважати, але він уже не хотів говорити. Про Захід ми так з ним уже більше й не розмовляли. Швидко мусів лягти й усе мовчав, мовчав...

Воякові голос заломився й замовк. Обоє мовчки міряли перон.

— Не робіть собі з цього нічого, — обізвався нарешті спокійно лікар. Це вже починався мозковий процес. Нюхові галюцинації. Не надавайте цій важкій картині значіння. Це вже було хоре. Вам же лишається тепер самому виконувати все те здорове, на що ви приправлялися вдвох... Його останній заповіт: на Захід!...

І обом знову встала перед очима остання сцена...

— У всіх, що покійник говорив вам, — продовжував далі доктор, — він мав рацію. Ви самі знаєте, що ми йдемо до таборів. Ви знаєте їх. Як довго ми там пробудемо — невідомо нікому. Принаймні кожен надіється, що лише до весни, коли знов розпочнеться боротьба. Я цих надій не поділяю. Справу ми тепер програли ґрунтовно й надовго. Хто, як ви, маєте силу, жадобу й волю, головно волю, — хай покидає гурт і сам пробивається. Хай пробивається на Захід... Бо це буде справжнє пробивання. Чи вистарчить у вас пороху на нього, вояче?

— Вистарчить, докторе. Здоровля маю досить. А рішучости — гадаю — теж. Я міг би зібрати цілий гурт.

— Не робіть тепер цього, вояче. Це поки непотрібно. Так як думав покійник, як думаєте тепер ви, як погоджуюся з вами я — таких покищо дуже мало. Вони ще (лікар показав рукою на потяг) прийдуть до цих думок, але згодом. Ви ж не тратьте на них сили й часу, а вирушайте самі. Цим ви приправите мабуть дорогу й для інших. Хтось почати мусить. Пробивайтесь на Захід покищо самі...

— Докторе! Підемо разом!

— Ні, я не можу. Я значно старший від вас. Та ще й тут потрібен...

— Кому, докторе? Ви ж тут цілком безпомічні. Ви ж, як лікар, не маєте жадної спромоги до праці. І не будете мати.

— Не знаю. Може так, може й ні. У таборі, мабуть, буде більше можливости. Бо пам'ятайте — не хорі, а здорові потребують лікаря. Щоб не хоріли. Поки хоч маленький гурток нас лишиться вкупі — моя повинність бути при ньому. Ви — інша справа.

— А як навесні ми справді вирушимо?

— Я не вірю. Будемо сидіти за дротами. Та як би щось і сталося, то ви завжди маєте змогу повернутися. Правда?

— Обовязково, докторе! Не може бути й сумніву!

— Бачите. Вас у таборі не потребуватимуть. Заощадиться зайва ложка кандьору. Ні? Вирушайте!... А я піду вже спати.

— Дякую вам, докторе, за все. І за терпеливість, з якою слухали мене. І за підтримку. По похороні зараз же вирушаю.

— Куди зразу підете?

— До першого села. Виміняю свій одяг на цивільний. І далі. До міста...

— Ну, добре. Щастя вам Боже. Може побачимось.

Стиск рук. Удар закаблуків. Салютування... І вояк знов осамотнів на порожнім пероні.

Він забув запитатися в лікаря, котра вже година й тепер стратив орієнтацію в часі. Лише по тім, як Віз схиляв долі свій дишель, міркував, що до світанку залишилося години зо три. І він витривало машерував. Часом гримали двері вагону й на хвилину вискакував заспаний вояк. Часом проходив вартовий урядовець з телеграфної кімнати. Не зупиняючись, пройшов на схід товаровий потяг, складений з порожніх вагонів. Може за спізненими товаришами вояка. Та він ні до чого не приглядався. Заглубле-

ний у власні думки, витривало ходив від магазину до кінця дерев'яного перону. Вперед і назад... Він згадував залишену батьківщину, епізоди з дитячих років, школу, фронти, бої, наступи, зустрічі й прощання... Він переплітав ці спогади з тим незнаним майбутнім, у яке упірне через кілька годин. Він думав про нього з непохитною впевненістю юнацьких думок, думав як про вже здійснені обіцянки, про зреалізовані, величні, звучні образи. Це були барвисті плями тріумфального свята перемоги, величні звуки ораторії над відродженою батьківщиною. Це були образи відваги й любови, слова присяги й мовчанка відданости. Така безліч їх, переконуючих і вірних, стовпилася на порозі його свідомости, що не було й часу на довше застановлення над кожним з них. Вируючи й кублячись, мов хмари перед бурею, вони відштовхували один одного, щоб хоч на хвилину, хоч на мить опинитися в полі зору палаючої душі. Коли б у цю хвилину запитати вояка, про що саме думає, — то ледве чи він міг би дати вистарчальну відповідь:

— Про все й про ніщо... про минуле... але трохи... Більше про майбутнє. Про те, що воно має бути таке, як ми хочемо: дуже й вільне...

Десь запіяв півень. Вояк почав спостерігати світанок. На сході простяглася ледве ще помітна світляна смуга. Нерухоме досі повітря дихнуло морозним віддихом. Передранковий вітер дмухнув імлою. Довколішні кущики вже побіліли від паморозі й виглядали немов загорнені до вати.

Вояк увійшов до магазину, засвітив знов свічку і подивився на мертвого. Обличчя було ясне й шляхетне своєю непорушною блідістю. Паморозь також торкнулася його. Край волосся над чолом укритися морозною сивиною, вії побіліли й подовжилися аж

на щоки. Посивіли й кінчики чорних вусів. Вояк довго вдивлявся в знайомі риси, намагаючись назавше затримати в пам'яті маєстат їх останнього спокою. Після вклякнув на одне коліно й хвилю мовчки постояв. Потім загасив свічку й знов вийшов на двір, замкнувши магазин.

Було вже досить ясно й вояк пішов по вагонах будити копачів. Чотиром воякам позичили на двірці лопати. За залізничим насипом, у ярку, вони почали копати яму. Довкола вже було кількадесять таких безіменних горбків. Тут кілька разів пройшла війна й залишила їх по собі безліч. Буде одним більше. Замерзлу землю було спочатку тяжко копати. Але після одного штиха стало вже легше й за півдругої години яма була готова.

Частина вишикувалася чотирикутником вколо могили... Коротка команда, коротка молитва... традиційна пісня... Тіло прикрите плащем спустили на дно. Глухо забубоніла земля. Вояк теж кидав лопатою й сам себе зляпав на тім, як пильнує, щоб ані одної лопати не кинути на мертве обличчя...

Усі розійшлися. Невеличкий гурток ще рівняв горбок. Ставили хреста. Простого, з старих дилів від плоту. Прибили дерев'яну табличку. Працю кінчали з поспіхом, бо прийшов паротяг і мали вже їхати далі. Заграли перший сигнал...

Всі уже були в вагонах. Лише вояк ще знаходився біля могили. Він не поспішався, дописуючи на хресті ім'я і прізвище покійника. Заграли другий сигнал. З воякового вагону йому щось кричали й вимахували руками. Він не квапився. Скінчивши напис, витяг нотатник і почав робити шкіц околиці. Він міряв кроками віддаль могили від залізничного насипу, коли заграли третій сигнал. Він не поспішався. Паротяг свиснув і шарпнув потягом. На вояка кри-

чали з кількох вагонів. А він, не поспішаючись, рахував кроки:

— Двадцять три, двадцять чотири, двадцять п'ять . . .

Потяг уже рушив, вагони підскакували на перехресниці, останній вагон минав вояка. У розсунутих дверях показався лікар і замахав рукою:

— Прощайте, вояче! . . .

1936.

Леонід Мосендз народився р. 1897 на поділлі (Велика Україна), в Могилеві над Дністром. Вояком перебув Велику Війну та Визвольну Боротьбу. Від року 1920 на еміграції, зпочатку в бувшій Польщі, після в бувшій Чехословаччині й Словаччині, де знаходиться й дотепер. По фаху хемік.

Вірші й проза зявлялися головно в »Літературно-Науковому Вістнику«, »Вістнику«, »Самостійній Думці«, »Пробоем«. Повість »Засів« нагороджена журі Католицького союзу в Львові, збірки оповідань »Людина покірна«, »Відплата«, лірична драма »Вічний Корабель«.

Ця збірка була видана р. 1938 у Львові під одмінною назвою, з причин від автора незалежних, »Відплата« та без передмови й одного оповідання.

З М І С Т.

1. Відплата	5
2. I'ha pagata	11
3. Лист	40
4. Птах високого лету	45
5. Евшан-Зілля	94
6. Ненависть	109
7. Мінерва	117
8. Вояк відходить	127

В-во „Колос“

М. Куліш:
Мина Мазайло.

Л. Мосендз:
**Вічний корабель,
Засів.**

Ю. Сірий:
Леся Українка.

М. Чирський:
Емаль.

Ю. Яновський:
Чотири шаблі.

Адреса:

Іван Роман
Praha XVIII, č. p. 1477

Ч. 7.

4
Kl. 239